

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Острозька академія»

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки

Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля»»

Виконала:

студентка 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”

Заріцька Олександра Володимирівна

Керівник – кандидат історичних наук,

доцент Близняк Микола Богданович

Рецензент – кандидат історичних наук,

доцент Шостак Інна Віталіївна

Робота допущена до захисту

(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року

Завідувач кафедри історії

ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2021

План

Вступ.....	2
Розділ 1 Територіально-адміністративний устрій та репресивна система.....	6
Розділ 2 Соціально-економічне становище краю.....	26
Розділ 3 Духовно-культурне життя населення.....	38
Висновки.....	68
Список використаних джерел та літератури.....	71

Вступ.

Актуальність дослідження. Період нацистського окупаційного режиму на сьогоднішній день є найбільш досліджуваною темою, в той час як регіональний аспект теми потребує поглиблених студій. На даний момент вельми актуальними залишаються питання репресивно-каральної системи в генеральній окрузі, її функції, методи та вплив на місцеве населення. Діяльність органів місцевої адміністрації та співпраця населення з окупантами і до сьогодні викликає інтерес. Варто додати, що суттєве значення має питання методів психологічного впливу нацистів на населення. Адже, окупанти впроваджували свій режим поступово та проникали в усі сфери життя: економічну, культурну, духовну. І таким чином, вони могли повністю контролювати населення.

Мета дослідження полягає в дослідженні особливостей окупаційного режиму на Волині та Поділлі.

Для реалізації визначеної мети поставлено завдання дослідити:

- особливості територіально-адміністративного устрою, діяльність новостворених органів влади, особливості їх структури, утворення органів місцевого самоврядування, діяльність карально-репресивної системи її структуру, функції, роботу німецької розвідувальної спецслужби в Україні;
- становище українців під час окупації, методи, які використовували німці для депортації населення на роботу в Німеччину, процес відновлення промисловості, трансформації в сільському господарстві, охарактеризувати процес пограбування гітлерівцями української економіки;
- методи духовного та психологічного пригнічення населення, становище освіти, культури, православної церкви, преси.

Об'єктом дослідження є українські землі в Роки Другої світової війни.

Предметом дослідження є сукупність методів формування окупаційної адміністрації та репресивної системи, заходи підкорення економічного потенціалу України на користь нацистів, процедура використання освіти та культури для пропаганди німецького окупаційного режиму.

Хронологічні межі охоплюють період німецької окупації Волині – Поділля: 22 червня 1941 р. - 22 липня 1944 р.

Географічні межі охоплюють територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської і частково Тернопільської областей та південної частини колишніх Берестейської і Пінської областей Білоруської РСР.

Методи дослідження базуються на принципах історизму, об'єктивності. Оптимально використати опубліковані документи, наукові праці вдалося завдяки застосуванню методів пошуку, аналізу та синтезу емпіричного матеріалу.

Історіографія дослідження: Наукові дослідження теми окупаційного режиму є досить ґрунтовним та обширним. Історіографічний доробок даної тематики умовно можна поділити на три періоди:

- перший період дослідження нацистського окупаційного режиму в Україні розпочався ще в період ведення бойових дій Червоної армії проти вермахту. Українські історики К. Гуров, О. Глухий, О. Довженко, К. Дубина впродовж 1942-1943 рр. опублікували низку розвідок, у яких на конкретних прикладах розкрили цілі, завдання окупаційного режиму на території України, викрили злочини, вчинені гітлерівцями проти мирного населення в економічній та культурній сферах.
- другий період розпочався в середині 50-х років З'являються праці, у яких історики з позиції радянської ідеології висвітлювали нацистську політику в промисловості, сільському господарстві, культурі, використання українців на примусових роботах в рейху. У цей час аграрну політику «нової влади» в українському селі досліджував С. Лаута. Заходи та вплив гітлерівців на духовно – культурну сферу досліджував М. Ковалюк.

- Третій період припав на час переосмислення українськими істориками методологічних і концептуальних засад історії Великої Вітчизняної війни. З'являються роботи, у яких дослідники виходять за межі тем радянської історіографії. Зокрема, з'являються праці О. Лисенка, Ю. Волошина, які були присвячені конфесійному питанню. Структуру німецької цивільної адміністрації, місцевих допоміжних органів, їх компетенції та функції дослідив П. Рекотов. Фінансову політику Берліна в окупованій Україні, а саме: механізми вилучення банківських цінностей, безконтрольну емісію паперових грошей, яка призвела до виникнення «чорного ринку» розкрив І. Вєтров.

Джерельна база складається з групи опублікованих документів та матеріалів. З-поміж них важливе значення мають збірники документів, які мають пізнавальну й джерельну цінність. В науковий обіг дослідниками введено велику кількість документів та фактів, які раніше не були відомі. Сьогодні ці документи дають змогу провести глибоке дослідження тематики та можливість розкрити діяльність нацистської системи управління, божевільні ідеї німців щодо світового панування, стан населення, економіки та культури. Досить ґрунтовним науковим доробком є збірник документів «Нацистсько-окупаційний режим на Україні 1941-1943 рр.». У цьому збірник упорядники переклали з німецької мови важливі документи органів німецької цивільної влади та місцевого самоврядування, які показують який був реальний стан речей на українських землях

Ще одне джерело, яке було використане при написанні роботи це періодичні видання, які видавалися в генеральній окрузі: Оголошення Український голос (Проскурів), Ковельські вісті, Подолянин. Преса дозволяє проаналізувати діяльність системи управління, адже саме в газетах друкувались розпорядження, постанови та накази. І саме це розкриває становище економічного та духовно – культурного життя. А також висвітлює такий важливий аспект діяльності німців, як пропаганда. В газетах ми можемо

побачити як нацисти впливали на свідомість та як здійснювався психологічний вплив та тиск окупантів на населення.

Архітектоніка роботи зумовлена метою і завданнями дослідження, складається зі вступу, 3-х розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1 Територіально-адміністративний устрій та репресивна система

З приходом до влади нацистів у Німеччині, однією з віх їхньої зовнішньої політики стало захоплення нових територій, як життєвого простору для німців, що було прописано в «Майн Кампф». На думку Гітлера, для процвітання німецької раси їм необхідно було захопити родючі рівнини України, але також це повинно було ослабити Росію. Таким чином німці виконували одразу два стратегічних плани.

22 червня 1941 року Нацистська Німеччина ознаменувала початок німецько-радянської війни. До 30 червня нацисти зайняли Львів, Ковель, Луцьк, Рівне та Дубно. Вже 16 липня 1941 року Гітлер окреслив основні завдання окупації, яке полягало в тому, щоб розділити територію на вигідних для німців умовах та встановити повне панування на цих територіях.

Тоді ж було створене Міністерство окупованих східних областей. У §4 наказу А. Гітлера щодо запровадження цивільного управління зазначалось, що всі окуповані території поділяються на рейхкомісаріати та очолюються рейхкомісарами.¹ На посаду керівника рейхкомісаріата «Україна» був призначений гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох, який отримав прізвисько «другий Сталін». У своїй промові Кох одразу заявив, що не збирається йти на поступки чи порозумітися з місцевим населенням. Він чітко окреслив свою позицію та наголосив, що буде наводити свої порядки за допомогою горілки, тютюну та батога.

Метою окупаційної влади було змусити українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити народ. Україна мала постачати те, чого немає у Німеччині. Робота з виконання цих планів проводилось, не зважаючи на втрати. У всіх країнах Європи справи окупаційної влади йшли краще, ніж тут. Постачання продовольством у рейху здійснювалося за картковою системою. Чорний ринок допускався лише незначному обсязі. В інших народів чорний ринок був основою, до якої додатково видавалися картки. Становище із продовольством у Німеччині було серйозним. Виробництво падало через тяжке

¹ Лисенко О. Є. Окупаційний режим на Україні у 1941 - 1943 рр. адміністративний аспект. Київ, 2006. С. 766.

становище з продовольством. Підвищення хлібного пайка в Німеччині було політичною необхідністю продовження війни до перемоги. Недостатня кількість зерна мала бути заповнена за рахунок України. Гітлер поклав на Коха відповідальність за те, щоб ця кількість була забезпечена. Постачання для цивільного населення України через важливість цього завдання абсолютно не стояло на порядку денному. Заявлялося, що завдяки чорному ринку воно жило краще, ніж думалось. Дискусії про нове оподаткування не було місця. Гітлер вимагав від України 3 мільйони тонн зерна для рейху, і вони мали бути поставлені. Скарги на нестачу транспортних засобів він не бажав слухати.

Для ненімецького населення в зайнятих областях України у жодному разі не повинно було запроваджуватися німецьке медичне обслуговування. Не могло бути й мови, наприклад, про щеплення та подібні профілактичні заходи для ненімецького населення.

Займаючи основну частину українських земель, рейхскомісаріат складався з шести генералбецирків (генеральних округів): Волинь (центр - Рівне, площа 80508 кв. км, кількість жителів - 4212 тис. чоловік); Житомир (64800 кв. км, 2917 тис. чол.); Київ (71790 кв. км, 4456 тис. чол.); Миколаїв (46880 кв. км, 1920 тис. чол.); Таврія (центр - Мелітополь, 22900 кв. км, 662 тис. чол.); Дніпропетровськ (52398 кв. км, 2373 тис. чол.). В свою чергу генералбецирки поділялися на 114 крайзгебітів, до яких входило 434 райони.²

Очевидно що, особовий склад цих установ був виключно німецьким, вище керівництво призначалося Гітлером, тобто рейхскомісар і генералкомісари. А гебітскомісари, штадт-і ортскомісари призначалися рейхсміністром Розенбергом.

У складі управління генерал-комісаріату працювало 4 головних управління: центральне політичне, господарське та технічне. Центральне управління у своєму складі мало 9 відділів, політичне нараховувало в собі 14 відділів, господарське та технічне управління займалися питаннями технічного

² Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 38

забезпечення, використання промислового та сільськогосподарського потенціалу території.

Наступною сходиною в структурі управління були гебіти, якими керували гебіткомісари, яких призначав Розенберг. В свою чергу, гебіткомісаріати склалися з різних відділів: головне бюро, бухгалтерія та розрахунковий стіл, політичний відділ, господарський у складі 9-ти підвідділів. Нерідко траплялись випадки, коли на нижчі посади в адміністрації гебіткомісаріатів працювали представники місцевого населення. А вище керівництво було німецького походження.

Також, на території округи створювались і органи місцевого самоврядування. Це були окружні, районні, міські, волосні та сільські управи, якими керували українці. Проте, німці не сприймали ці установи серйозно, тому їм відводилась другорядна роль.

Наступною ланкою адміністративно-територіального поділу були райони. Владу в районах здійснювали районні управи. Керівниками районів німецька цивільна влада призначала місцевих осіб. Голова району відповідав перед окружним комісаром за стан справ у районі та організацію роботи відділів. До структури районної управи входило 12 секцій: адміністративна, шкільна та культурних справ, охорони здоров'я, ветеринарна, мірнична, правова, фінансова, постачання та сільського господарства, праці, господарських та постачальних підприємств, управління земельними ділянками та будинками. При цьому їх кількість не була чітко визначеною.

Керівники секцій несли відповідальність за стан справ перед головою управи. Виключенням був лише керівник відділу права - мировий суддя району, який безпосередньо підпорядковувався гебітскомісару. При кожній районній управі з січня 1942 р. працювали відділи реєстрації цивільного стану (РАЦСи). З їх створенням втратила чинність постанова, відповідно до якої старости та секретарі сільських управ мали право на реєстрацію шлюбів і розлучень.

Щодо міських управ, то їх склад регулювали розпорядження німецького управління. Керівник міста підпорядковувався голові району. Міські управи

працювали в складі таких секцій: адміністративної, охорони здоров'я, мірництва, фінансової, шкільної, ветеринарної, правової, постачання та сільського господарства і шляхового будівництва. Міським управам безпосередньо підпорядковувались підприємства, що працювали на території міст.

В залежності від географічного розташування, німці розміщували в містах різну кількість гарнізонів. Так, у Луцьку нараховувалось 10000 осіб, у Клесові - 180, у Висоцьку - 70, у т. ч. 50 поліцаїв, у Рафаїлові - 36, у т. ч. 32 поліцаї, у Володимирці - 42, у т. ч. 30 поліцаїв, у Демидівці - 511 осіб, у Пінську - приблизно 2500 солдатів вермахту та рота РОА (Російська визвольна армія), у Столині - 140 осіб, у Любешові - 60, у т. ч. 40 німців та 20 поліцаїв, у Турові - 200 німців, 90 поліцаїв, 9 жандармів, у Олевську - 300 німців і козаків, Антополі-60 поліцаїв та 4 німці.³

Окрім того, німці часто змінювали людей в адміністрації, використовуючи посади для маніпуляції населенням у Волині, де за владу боролись українці та поляки. Таким чином, гітлерівці змушували населення конфліктувати між собою, щоб українці та поляки не змогли об'єднатись проти спільного ворога.

Замість ліквідованих радянських сільських рад були утворені волосні управи, які об'єднували декілька населених пунктів.

І найнижчою сходиною адміністрації були сільські управи. У кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Їх призначали керівники районів, які особисто відповідали за їхню лояльність до влади. До кола обов'язків старост входило багато завдань. Наприклад, вони несли відповідальність за безпеку в селах, виконання розпоряджень цивільної адміністрації, проводили реєстрацію жителів населених пунктів.

Варто зазначити, що на території генеральної округи діяли органи адміністрації, які були створені з ініціативи ОУН. Так, провідник ОУН (б) на теренах України І. Климів ще у травні 1941 р. віддав розпорядження про

³ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 45

призначення в кожній області обласних революційних проводів, керівників галузей народного господарства та правоохоронних органів у складі: голови обласного управління військового коменданта, коменданта поліції, керівників народної освіти, транспорту, обласної господарської управи тощо. На рівні районів владу формували районні українські революційні проводи. За місяць до війни, політичні керівники ОУН(б) сформували низові органи влади на території Західної України та в деяких регіонах Центральної України. Створена адміністративна вертикаль діяла нелегально, очікуючи слушного моменту для легалізації.⁴

Проте, варто зазначити, що відношення населення Волині та Поділля до націоналістичного руху значно відрізнялося один від одного. Як зазначалося в повідомленні гітлерівської служби безпеки про антифашистську діяльність українських націоналістів від 9 жовтня 1942р.: «Українці з Волині та українці з Поділля значно відрізняються один від одного як по духовному стану, так і по відношенню до того що відбувається навколо. Українці Волині мають сильнішу волю до політичного життя.»⁵ Таким чином, можна сказати що органи адміністрації ОУН у різних частинах генеральної округи сприймалися по різному та в окремих випадках могли у взагалі не функціонувати.

Нацистський окупаційний режим, також, передбачав і створення розгалуженої системи каральних та поліцейських органів. Такі як гестапо, служби безпеки, охоронні загони нацистської партії, жандармерії.

На окупованій території діяли оперативні групи поліції безпеки та служби безпеки, які на своєму шляху залишалися зруйновані міста та села. Команди і загони СД залучали до участі в каральних операціях допоміжні воєнізовані формування, що створювалися, як правило, за національною ознакою (шукбатальйони, “козачі сотні”, “хіві-батальйони”, литовські поліцейські батальйони та інші).⁶

⁴ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 44

⁵ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Невідомі документи і матеріали. Дніпро, 1996. С. 196

⁶ Вавринчук М.П. Діяльність спецслужб фашистської Німеччини на території Кам'янець-Подільської області в 1941-1944 р. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 392

Поруч із військовим, цивільним і господарським управлінням самостійну роль розвитку концепцій панування та його втілення у життя на окупованих територіях грали СС і поліція. Як рейхсфюрер СС та начальник німецької поліції Гімлер відав «поліцейським забезпеченням». Як шеф військ СС він мав, крім усього іншого, великі військові формування. Як рейхскомісару зі зміцнення німецької народності йому належала вирішальна роль розробці планів для окупованих територій.

«Генеральний план Ост» передбачав задля тривалого забезпечення німецького управління радикальне скорочення корінного населення шляхом запланованого голоду та насильницького виселення. У цьому плануванні расово-ідеологічні фантазії поєднувалися з економічно-раціональними концепціями просторового порядку. Вирішальне значення для проведення претензій на владу з боку апарату СС і поліції мала система верховних фюрерів СС і поліції. Вони були підпорядковані безпосередньо Гімлеру і несли відповідальність, кожен у своїй галузі та у взаємодії з місцевими органами поліції безпеки та СД, за виконання головних завдань СС і поліції та утворювали власне кістяк «держави СС», риси якого дедалі виразніше проступали і на території України.

З початку війни в окуповані області відразу ж за армійськими підрозділами входили сформовані головним управлінням імперської безпеки мобільні опергрупи (А-Д) поліції безпеки та СД. Їхнім завданням була політико-поліцейська боротьба з усіма «ворожими рейху елементами», як це сформулював Гейдріх, начальник головного управління імперської безпеки. Будь-які «підозрілі» - комуністи, євреї, цигани, біженці та інші «небажані» групи населення - підлягали негайному знищенню, тобто. без суду та слідства.

Окремі оперативні групи, поділені на оперативні та спеціальні команди, склалися з трохи більше, ніж 500 - 1000 осіб. Однак під час проведення масових убивств їх підкріплювали інші частини поліції (уніформована поліція охорони порядку), війська СС, місцеві з'єднання допоміжної поліції та частково, наприклад, при оточенні місць розстрілу військові частини.

Після введення цивільного управління в окупованих областях рейхсфюрер СС та начальник німецької поліції мав право давати вказівки рейхскомісару в рамках його завдання. Якщо ці вказівки мали загальний характер або були важливими у політичному відношенні, їх слід було спрямовувати через рейхсміністра окупованих східних областей; це було рівнозначно тому, ніби йшлося про усунення безпосередньої небезпеки.

Для здійснення поліцейського забезпечення кожному рейхскомісару спрямовувався верховний фюрер СС і поліції, який був безпосередньо і особисто підпорядкований рейхскомісару. Генеральним комісарам, головним та обласним комісарам виділялися фюрери СС та поліції, підпорядковані безпосередньо та особисто їм.

За погодженням з головнокомандувачем сухопутних військ Гімmlер передбачив для здійснення даних йому Гітлером особливих доручень у сфері політичного управління посади верховних фюрерів СС і поліції. На період використання верховних фюрерів СС та поліції у тилу зі схвалення Гітлер сухопутними військами встановлювалися такі правила:

1) Верховні фюрери СС і поліції з командним штабом підпорядковуються командувачу тилом відповідної групи військ щодо пересування, постачання та розміщення. Верховному фюреру СС та поліції для здійснення безпосередньо доручених йому завдань підпорядковуються формування СС, поліції та сили поліції безпеки. Верховний фюрер СС і поліції інформує командувача тилом у міру потреби про отримані від Гімmlера завдання. Командувач тилом мав право давати вказівки верховному фюреру СС та поліції, необхідні для запобігання порушенням операцій та військових завдань.

2) У питаннях пересування, постачання та розміщення використовувалися сили СС і поліції підпорядковувалися командувачу тилом. Усі судові та дисциплінарні справи вирішувалися у межах своєї компетенції. Якщо передачі наказу та повідомлення СС і поліції недостатньо власних радіостанцій, то командувач тилом надавав їм у розпорядження за службової можливості відповідні засоби зв'язку армії.

В Україні органи гестапо, СД та кримінальна поліція об'єднувались в одну структуру поліції безпеки та СД, яка в свою чергу підпорядковувалась Головному управлінню імперської безпеки. Начальником СС та поліції рейхскомісаріату «Україна» було призначено обергрупенфюрера СС Ганса Прюцманна.

У генеральній окрузі «Волинь-Поділля» поліція безпеки і СД була представлена зовнішніми відділами (ауссендинштеллен), у гебітскомісаріатах їх представництва називали ауссенштеллен, а в районних центрах і містах - цвайгштеллен.

Структура управління поліції безпеки і СД відповідала структурі Головного імперського управління безпеки (РСХА) і складалася з наступних відділів: I відповідав за підготовку і комплектування; II - за матеріальне забезпечення; III представляв службу безпеки (СД) і V - КРІПО (кримінальну поліцію).⁷

Окружні відділи СД безпосередньо підпорядковувались центральній конторі в м. Рівному. Штатний розпис цих структур передбачав наявність посад начальника, заступника, декількох перекладачів, слідчих, водія та секретаря. Штат органів СД поділявся на три категорії працівників: до I належали - кадрові розвідники, які представляли гестапо; II - штатні працівники, які набиралися з місцевого населення, а також за рахунок особового складу шущбатальйонів, до III - неофіційні резиденти й агенти з місцевого населення, що співпрацювали з СД нелегально. За службу в структурах СД співробітники отримували заробітну плату в розмірі 120 рейхсмарок у місяць та надавали продуктовий пайок.

Окружні відділи СД відали політичними справами, які перейшли до компетенції працівників жандармерії. Працівники офіційного складу відділів СД займалися вербуванням агентури, обробляли отриману інформацію, вели слідство у справах арештованих, координували каральними операціями проти цивільного населення та партизанів. Вироки по справах працівники СД

⁷ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 50

обов'язково надсилали для погодження у центральну контору в м. Рівне. Зауважимо, що рішення по вироках рівненського СД не підлягало перегляду. З осені 1942 р. при кожному окружному відділі СД створювалась карна поліція. Відповідно до штатного розпису вона працювала в складі двох відділів - кримінального та політичного.

Працівники відділу займалися справами карного характеру, вели боротьбу з антинімецькими проявами серед місцевого населення, виявляли колишніх радянських і партійних активістів. Як стверджував заарештований органами НКВС працівник карної поліції, його обов'язком було, зокрема «.. . проникати в усі громадські заходи та місця: кінотеатри, театри і на весілля. Вести себе тихо та направляти розмови в потрібне русло»⁸. За кожним працівником поліції було закріплено населені пункти, де вони проводили оперативні заходи по виявленню неблагонадійних осіб та партизанів.

Працівники карної поліції мали на озброєнні вогнепальну зброю радянського та німецького виробництва. На відміну від української допоміжної поліції, носіння зброї її працівниками було обов'язковим. У разі відсутності такої на працівника накладався штраф. Особовий склад поліції наділявся необмеженими правами та повноваженнями.

В складі поліції безпеки та СД працювали також і відділи жандармерії. Жандармеріям підпорядковувались місцеві поліцейські підрозділи та сільськогосподарські коменданти. З метою виявлення партизан і підпільників, жандарми створили розгалужену агентурну мережу, яка складалася з таємних агентів (працівники поліції, чиновники місцевих органів влади, керівництво районних і міських управ, духовенство, директори підприємств тощо).

Особовий склад поліції з підтримки порядку в окупованих областях налічував: шуцполіція – 5860 осіб та жандармерія – 9093 осіб. На передову для служби у військовій поліції направлялися поліцейські полки 6, 14, 15, 16 і 17, а в тилу та в рейхскомісаріатах - поліцейські полки 2, 8, 9, 13, кінні поліцейські відділення I та II та батальйони 1/23 та 1 /24; їх поліцейські полки 8 і 9 - у

⁸ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 55

дивізії забезпечення вермахту, 2 батальйони поліцейського полку 28 та в поліції служби безпеки - 1 батальйон поліцейського полку.

Проведення заходів щодо охоплення та реєстрації населення, організації відправлення робітників у рейх, а також забезпечення продовольством та збереження врожаю стало можливим лише завдяки їх діям. Перед поліцією стояли найважчі завдання в умовах повсюдно зростаючих вимог і величезної довжини зайнятих областей, які слід було виконувати вищезгаданими силами. Так само як і в рейху багато завдань виконувалося допоміжною та резервною поліцією, тут було створено допоміжні сили з тієї частини населення, яка висловила бажання брати участь у «наведенні порядку». І після медичного обстеження та політичної перевірки їм було доручено виконання поліцейських завдань. з відповідною підготовкою та видачею зброї. Після успішного використання цих допоміжних сил, їхня загальна чисельність у 1942 році зросла з 33 000 до 330 000 осіб.

За характером завдань вони поділялися на:

- а) індивідуальна служба у містах = 29 217 осіб.
- б) індивідуальна служба у сільській місцевості = 223 737 осіб.
- с) батальйони захисту = 47972 осіб.

До з'єднання індивідуальної служби входили допоміжні, а також пожежні та водорятувальні команди. Діяльність команд, що проводилася під контролем та після відповідного навчання персоналом з рейху, поширювалася на виконання спільних завдань поліції в рамках «наведення порядку».

Батальйони захисту використовувати переважно з метою забезпечення боротьби з партизанами, а зрештою і на фронті.

Окрім того, у своїх планах «блискавичної війни» німці великого значення надавали розвідувальній та контррозвідувальній службам. Тому з початку окупації нацистська спецслужба «Абвер» розгорнула активну шпигунську й диверсійно-терористичну діяльність на фронті й у тилу.

Головними завданнями «Абверу» був збір розвідувальної інформації військового, політичного та економічного характеру, диверсійна робота в тилу

Червоної Армії, контррозвідувальна діяльність та боротьба з партизанським рухом на окупованих територіях. Вони повинні були виявляти агентуру противника і осіб, ворожо налаштованих до Німеччини, готувати шпигунів та диверсантів для фронтових команд «Абверу», вести боротьбу з антифашистськими і партизанськими рухами. Конкретний зміст діяльності кожного з них визначався одним із напрямів: розвідка, саботаж, контррозвідка. На окупованій території України діяли «Абверштелле Україна», «Абверштелле півдня України».

«Абверштелле Україна» дислокувався в різний час у Рівному і Полтаві. Від 1942 до жовтня 1943 у Києві діяв підпорядкований «Абверштелле Україна» «Абвернебенштелле Київ», зашифрований під кодовою назвою установи зв'язку («Фербіндунгсштелле»). Контактував у своїй роботі з розвідувальним органом «Оріон», штаб і школи якого дислокувалися 1943 в Києві, а також з київським підрозділом СД. Його діяльність полягала у закиданні в тил Червоної Армії агентури і заходах з виявлення закинутої у німецький тил радянської агентури.

Створений у жовтні 1941 «Абверштелле півдня України» дислокувався у Миколаєві, згодом в Одесі. Його діяльність поширювалася на територію Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Кіровоградської і Одеської областей УРСР, а також Ростовську область РРФСР.

У Проскурові (сьогодні Хмельницький), з часу окупації, дислокувалася «Абверкоманда-305», працівники якої активно займалися збором інформації та викриттям закинутих у тил радянських агентів і розвідників. Їй підпорядковувалась «Абвергрупа 314», штаб-квартира якої з грудня по березень 1944 р. перебувала в Кам'янці-Подільському.

Абвергрупи за місцем дислокації створювали розгалужену мережу розвідувальних пунктів (мельдекопфів) на чолі з зондерфюрерами або місцевими колаборантами. Резиденти самостійно підбирали агентів, погоджуючи кандидатури з референтами. Кожний резидент мав у підпорядкуванні 15 вивідувачів, у тому числі 2-3 штатних, які входили до

складу оперативної групи та виконували його особливі доручення. Джерелом постачання агентів були табори для військовополонених.

Проте, були випадки коли місцеве населення проявляло бажання допомогти гітлерівцям, і в таких випадках створювались «Хіві» (гіві) батальйони (з німецької *Hilfswillige* - бажуючі допомогти або добровільні помічники). Колишні військовополонені Червоної Армії та радянські цивільні на службі вермахту, виконували допоміжну діяльність. Перші групи хіві з'явилися в німецьких військових частинах, які воювали на Східному фронті, на початку осені 1941 року, тобто незабаром після початку війни з Радянським Союзом. Командири бачили необхідність заміни німецьких солдатів у допоміжній діяльності. Хіві виконували так звану допоміжну службу (*Hilfsdienst*), тобто служили кучерами, візниками, водіями, вантажниками, ремісниками, перекладачами та санітарами. Їх також використовували як робочу силу для будівництва укріплень, доріг, житла тощо.

Вони працювали окремо або в групах, приписаних до окремих військових формувань вермахту. Спочатку вони не мали права носити зброю (за винятком балтів та українців), що, однак, через деякий час змінилося щодо деяких із них. Хіві носили цивільний одяг або радянську форму з розірваними званнями та маркуванням. Зазвичай вони носили білу пов'язку з написом: «*Im Dienst der Deutschen Wehrmacht*» (На службі у німецького вермахту).

Їхня чисельність у німецькій армії швидко зростала: у квітні 1942 р. налічувалося близько 200 тис., а в червні 1943 р. - аж 600 тис. осіб. Спочатку статус хіві не був офіційно оформлений - він відбувся лише в 1942 і 1943 рр.

Відповідно до директиви від 16 серпня 1942 р. генерал Франц Гальдер, начальник Генерального штабу німецьких сухопутних військ, усі частини та з'єднання сформовані жителями СРСР називалися «східними військами», а їх учасники - *Freiwillige*. У директиві перераховано 4 групи таких людей, серед яких колишні військовополонені та цивільні добровольці, які служать у військових частинах фронту та тилу, тобто Хіві.

До початку 1943 р. на Східному фронті нараховувалось 38 робочих, охоронних і навчальних підрозділів чисельністю до однієї роти. У січні 1942 р. «Хіві-батальйон» було створено в м. Шепетівці. Його воякам поставили завдання охороняти територію шталагу, конвоювати потяги з полоненими до Німеччини.

Хоча думки німецького керівництва розходились в питанні чи використовувати українців у воєнних діях та як шпигунів, шеф абвера В. Канарис, керуючись принципом «Нижчих людей немає, є лише кадри» використовував українців в якості розвідників, диверсантів.⁹

Окрім такої служби, місцеві обирали також службу в шуцбатальйонах, що формувалися з осені 1941 р. У листопаді 1942 р. ці підрозділи отримали назву «Schutzmannschaft der Ordnungspolizei» або скорочено «Schuma» («шума»). Залежно від виду завдань, які виконували ці підрозділи, існувало шість видів шуцбатальйонів: 1) Schutzmannschaft der Einzeldienst-місцева поліція порядку; 2) Schutzmannschaftbataillonen - польові, будівельні та кавалерійські батальйони; 3) Feuerschutzmannschaft-допоміжні пожежні формування; 4) Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei-поліцейські підрозділи в складі айнзатцгруп СД; 5) Hilfschutzmannschaft: - резервні допоміжні підрозділи і 6) Selbstschutz - місцеві формування самооборони.¹⁰

Особливістю українських батальйонів була обов'язкова присутність у назві слова «український». Упродовж двох років (з березня 1942 по березень 1944 рр.) у м. Старокостянтинові дислокувався шуцбатальйон під № 101 (майже 1000 бійців), який безпосередньо підпорядковувався місцевому відділу СД. Командував батальйоном батальйон-фюрер Гладюк (колишній майор Червоної армії). Роль наглядачів виконували 10 німців.

Шуцбатальйон складався з трьох рот (по два взводи в кожній), а в зводах нараховувалось по 2-3 відділення (по 9-12 солдатів у кожному). Тут служили представники різних національностей. Свідченням цього, зокрема було те, що

⁹ Чуев С. Украинский легион. Москва, 2006. С. 23

¹⁰ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 55

солдати носили однострої литовської та латвійської армій. На озброєнні у бійців батальйону були гвинтівки радянського виробництва. За службу солдати отримували заробітну плату в розмірі 300 крб. Особовий склад займався охороною стратегічних об'єктів: залізниць, мостів, залізничних станцій, а також залучався до каральних акцій зі знищення партизанів.

Потрібно наголосити, що у гітлерівців були різні підходи до виплати зарплат та соціальних гарантій воякам українських і прибалтійських шущбатальйонів. Так, у разі загибелі бійця литовського чи латвійського шущбатальйону його рідним, в залежності від терміну служби та звання, виплачувалась щомісячна пенсія в розмірі від 44 до 144 рейхсмарок. Для білоруських та українських поліцаїв вона становила 17-60 рейхсмарок.

Окрім шущбатальйонів, функції каральної поліції виконувала розгалужена мережа підрозділів із місцевої української поліції. Її підрозділи почали створюватись з перших днів окупації похідними групами ОУН.

Історія Української Допоміжної Поліції бере свій початок від 17 грудня 1939 року у Генеральній Губернії, коли за наказом Ганса Франка, для забезпечення порядку на окупованих німцями територіях колишньої Другої Речі Посполитої, створили поліційні формування з місцевого населення. Для підготовки українських поліціантів, за клопотанням Українського Центрального Комітету, у грудні 1939 року у місті Закопане було створено Поліційну школу (академію) під керівництвом гауптштурмфюрера СС Ганса Крюгера. До середини 1940 року подібні академії створили у містах Краків, Холм та Рабка. З початком німецько-більшовицької війни чимало випускників цих поліційних шкіл склали основу формувань Української Допоміжної Поліції на західноукраїнських землях.

До кінця 1942 року у цілому зберігався добровільний принцип комплектування поліцейських і оборонних підрозділів. Мотивація, в основному, ґрунтувалася на економічному факторі – отриманні грошового, продовольчого, речового забезпечення та інших матеріальних благ. Інший аспект мотивації був обумовлений змістом німецької пропаганди, під впливом

якої у частини населення окупованої території склалося враження, що Радянський Союз розгромлений і припинив існування. Сім'я шуцмана повністю звільнялася від податків, продуктових зборів, трудових повинностей і позбавлялась загрози бути висланою до Німеччини чи потрапити в групу заручників на випадок диверсій партизан чи підпільників

Українська допоміжна поліція була озброєна слабко: одна рушниця на двох поліцаїв і 10 набоїв на одну рушницю; оплата старшин і поліцаїв була незадовільна, а забезпечення родин майже не було. Загальна кількість особового складу української поліції на теренах міста була порівняно невеликою, коливаючись від декількох сотень до максимум 860 осіб у липні 1943 року. Із кінця літа 1943 року аж до останніх днів липня 1944 кількість поліцистів постійно зменшувалася з огляду на низьку популярність серед місцевого населення.

У своїй повсякденній діяльності поліціанти УДП виконували типові завдання патрульної поліції (патрулюванням вулиць, робота з заявами населення, регулювання дорожнього руху, первинні затримання та передача правопорушників до відповідних інстанцій (Кріпо, гестапо, СД, тощо)). Окрім вулиць, поліціанти разом з німецькими жандармами патрулювали торгові площі та під'їзди до міста. Оскільки в умовах війни населення Львова потерпало від постійного дефіциту продовольчих товарів, то у місті процвітав чорний ринок та спекуляція. Боротьба з нею і контроль за цінами були одними з функцій УДП.

Весною 1943 на Волині сталося масове дезертирство українських поліціантів з їх подальшим переходом до лав Української Повстанської Армії. Всього в березні-квітні 1943 року від 4 до 6 тисяч поліцаїв стали партизанами УПА. Подібні випадки відбудуться в наступному році вже в Східній Галичині.

Міліцейські формування в різних місцевостях називалися по-різному: українською міліцією, січовиками (східні гебіти генеральної округи), народна міліція (Рівненщина), станицями народної міліції (орднунгсдінст), службою порядку (Луцька обласна управа).

Чинovníки Луцької обласної управи створили тимчасовий Статут Служби порядку. Відповідно до нього міліцейська структура створювалася як виконавчий орган державної влади для забезпечення охорони та безпеки українського народу, приватного й державного майна. До міліцейських підрозділів входили члени боївок та місцеве населення. Міліцейські структури підпорядковувались органам місцевої влади, а також представникам німецьких військ, які давали дозвіл на їх створення.

В нерідких випадках, такі підрозділи займалися ліквідацією червоноармійських підрозділів, диверсантів та парашутистів в тилу вермахту. Саме цим займався підрозділ української міліції чисельністю 100 осіб у м. Степань під командуванням колишнього старшини УНР Лиходька. На озброєнні загону була автоматична зброя, гвинтівки та вибухівка. Бійці степаньської міліції активно воювали з підрозділами Червоної армії, які потрапили в оточення. Так, у районі м. Деражне у липні-серпні 1941 р. особовим складом міліції було вбито 8 червоноармійців та захоплено кулемет.¹¹

Оскільки створенням міліцейських формувань займалася місцева влада, то вона відповідно і призначала їх керівників. Начальника обласної служби порядку призначав голова обласної управи, а керівників міських, районних управлінь і керівників станиць у селах - комендант обласної міліції. Керівнику окружної міліції підпорядковувались міські, районні та сільські структури.

У регіоні Пінськ - Лунінець - Сарни українська міліція діяла з дозволу начальника тилу рейхскомісаріату «Україна» Кіцінгера та ортскомендатури і представляла напіввійськову та напівміліційну структуру. По суті вона була добре законспірованою структурою Поліської Січі УПА під керівництвом Тараса Бульби-Боровця і офіційно називалася Окружною командою української міліції. Її штабквартира розміщувалась у Сарнах. Чисельність цього формування в регіоні перевищувала 10 тис. осіб. Вони дислокувалися в гарнізонах (1-2 батальйони) в містах і містечках, а також і у відділках (1-2 сотні) у великих селах. На відміну від створеної німцями поліції, українська

¹¹ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 57

міліція мала на озброєнні не лише гвинтівки, а й кулемети, міномети та гармати.¹²

З листопада 1941 р. згідно з наказом Гімmlера, українська допоміжна поліція була реорганізована у допоміжні підрозділи німецької поліції. Під час реорганізації деякий час працювали одночасно міліцейські підрозділи та команди шуцманів.

Формування штату шуцманів було довірено на керівників районів. Для служби в охоронній структури набирали осіб у віці від 20 до 40 років. Кандидати на посади шуцманів подавали керівникам адміністративних органів такі документи: заяву, автобіографію, довідку з місця проживання та заповнювали анкети, де вказували відомості про перебування в партії та комсомолі, притягнення до судової відповідальності, соціальний статус та національність. Судячи з аналізу анкет, заповнених поліцаями, більшість поліцаїв свого часу притягалися до кримінальної відповідальності органами НКВС за хуліганство.

В деяких випадках, в рядах поліції опинялися не тільки злочинні елементи, але також і колишні вояки радянської армії, командири прикордонних загонів та військових частин. Так, Шепетівську окружну кримінальну поліцію в роки окупації очолював К. Нейман (за радянської влади - начальник Шепетівського карного розшуку та в. о. начальника Славутського райвідділу НКВС); начальником Славутської міської поліції окупанти призначили Ткаченка-Дурасова, колишнього бійця Олевського прикордонного загону; Плужнянською поліцією керував начальник прикордонної застави Брежнєв.¹³

При зарахуванні в штат поліцаї обов'язково складали присягу на вірність окупаційного режиму. Особовому складу поліції видавали посвідчення із зазначенням місця служби та звання. Вони давали змогу вільно пересуватися по території населених пунктів у будь-який час доби.

Паралельно з цим, гітлерівці створювали також і польські поліцейські підрозділи. Таким чином, вони поглиблювали конфлікт між українцями та

¹² Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Вінніпег, 1981. С. 123

¹³ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 60

поляками, з метою нейтралізації визвольного руху обох народів. Нацисти таким чином реалізували гасло «розділяй та володарюй». У травні 1943 р. у м. Бистричі було створено польський поліцейський батальйон (50 осіб).

З метою підтримання колоніального режиму та утихомирення місцевого населення окупаційна влада сформувала власну судову систему. У м. Рівне було створено німецький верховний суд (обергеріхт), юридичні права якого поширювались на територію рейхскомісаріату «Україна». Судочинство у верховному суді здійснювали троє осіб німецької національності. Вони розглядали кримінальні справи та апеляційні скарги нижчих судових інстанцій (дойчгеріхтів). У новостворених адміністративних одиницях - генерал-комісаріатах судові справи розглядали «дойчгеріхти» (німецькі суди). А з серпня 1942 р. було створено судовий відділ у м. Луцьк.

Для розслідування особливо важливих справ, окупанти створили «зондергеріхти» (суди особливого призначення), у яких судочинство провадив суддя та два засідателі німці.

Цивільні справи розглядалися в третейських (мирових) судах. Судочинство в них вершили шліхтери (мирові судді). Вони входили до складу місцевих органів самоврядування, але підпорядковувались безпосередньо гебітскомісару. На керівника відділу покладалися також прокурорські завдання. Нагляд над судочинством, що провадили мирові судді, здійснював генеральний комісар через контролюючі органи в своїй адміністрації. При розгляді справ мирові судді керувалися введеним у дію німецьким законодавством та приписами. Їм надходили справи, вироки по яких обмежувалися дворічним тюремним ув'язненням та накладанням грошового штрафу в розмірі до 10 тис. крб.

До мирових суддів надходили також справи, злочини по яких були вчинені на території районної управи, де проживав підозрюваний або заарештований. У сумнівних випадках рішення про направлення справи на розгляд суддям приймала окупаційна влада. Всі кримінальні справи, що надходили на розгляд судді, обов'язково реєструвалися у річному реєстрі з

записом прізвища обвинуваченого, його професії, місця проживання, виду злочину, а після розгляду справи у суді в реєстр вносився також день суду та судовий вирок. Через кримінальний відділ Луцької міської управи за час окупації пройшло 1429 карних справ.¹⁴

Мовою судочинства була українська, але, як виняток, розгляд справи дозволялося вести і тією мовою, якою володів суддя. Судове розслідування проводилось із допитом свідків та заарештованого. В окремих випадках слідчі дії проводилися в спрощеному варіанті - без допиту свідків. Мировий суддя вирок суду в письмовій формі з перекладом на німецьку мову пересилав через гебітскомісара в управління генерал-комісара (м. Рівне). Генерал-комісар своїм рішенням міг скасувати вирок судді або навпаки, направити справу на дорозслідування у німецький суд з метою зміни вироку в бік збільшення термінів ув'язнення. Апеляційним органом для скасування вироків мирових суддів було рішення гебітскомісарів. Згідно з чинним законодавством засуджені місцеві жителі не мали права подавати апеляцію. Апеляційними привілеями користувалися лише фольксдойче. Засуджені за кримінальні злочини відбували покарання у виправних закладах німецького карно-виправного управління, а засуджені до сплати грошових штрафів, вносили їх на користь місцевої управи, по місцю знаходження суду.

Таким чином, ми можемо бачити, що створена нацистами система управління окупованими територіями мала на меті пограбування багатої на природні, фінансово-економічні та людські ресурси захопленої території. Окупаційна політика була побудована на жорстоких, насильницьких методах і нацистські керівники не погоджувались на будь-яке пом'якшення режиму. І це свідчить про те, що вище німецьке керівництво відчувало небезпеку. Адже, саме створення різних розвідувальних служб, каральних та судових органів говорить про те, що нацисти знали, такий режим не зможе існувати вічно.

¹⁴ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 66

Розділ 2 Соціально-економічне становище краю

Як відомо, Німеччина розглядала українські землі, як джерело ресурсів, природних та трудових. За статистичними даними на території УРСР у 1940 р. проживало 41,3 млн. осіб, з них 14 млн. міських жителів (34%) і 27,3 млн. (66%) сільського населення. Так, у Кам'янець-Подільській області в передвоєнний рік нараховувалось 1770,4 тис. осіб, з них 207,4 тис. у містах та 1,563 тис. у селах.¹⁵

Офіційно примусову працю на окупованих територіях було підтверджено в серпні 1941 р. розпорядженням міністра окупованих територій Сходу Розенберга. Для місцевого населення віком від 18 до 45 років запроваджувався «трудоий примус». Трудову повинність відбували також євреї віком від 14 до

¹⁵ Історія українського селянства / Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца К. В. та ін. Київ, 2006. Т. 2. С. 268.

60 років. У генеральній окрузі «Волинь-Поділля» до трудового обов'язку залучалися особи віком від 14 до 60 років.¹⁶

На підставі цієї загальної трудової повинності, місцеве населення залучалося до робіт на будівництві, при зборі урожаю, на окопних і фортифікаційних роботах, підземні, висотні роботи, спорудження та ремонт залізниць, доріг, каналів тощо.

Очевидно, що населення не отримувало платні за роботу. Адже, німецьке керівництво очікувало від місцевих палкого бажання працювати на нову владу. Робота вважалася обов'язком кожного громадянина. У разі невиходу на роботу, гітлерівці карали не тільки українців, але й місцеву адміністрацію.

Для примусу місцевого населення окупаційна влада вдалася до використання фінансово-економічних, пропагандистських та соціальних важелів впливу. Була висунута концепція примусу до праці, що передбачала тотальне пограбування населення, ліквідацію зайвих їдців, скорочення норм продовольства тощо.

З 1942 р. гітлерівці розпочали депортувати населення на роботи до Німеччини. Відповідно до інструкції Герінга з рейхскомісаріату «Україна» підлягало депортації 237 тис. промислових та 290 тис. сільськогосподарських робітників.¹⁷

Проте, німці не могли просто так розпочати депортацію людей. І саме для цього на території округи розпочалась масштабна кампанія по залученню людей до праці в Німеччині. По території почали поширюватись листівки у яких говорилося, що «.. Велика Німеччина вирішила допомогти українському населенню. У Німеччині є праця і хліб для багатьох; житла там не зруйновані і в доброму стані. Ви працюватимете в одній із найкращих областей Німеччини - Обердонау».¹⁸ Також, організовувалися зустрічі населення з тими, хто вже побував на роботі в Німеччині.

¹⁶ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 75

¹⁷ Притуляк П. П. Остарбайтери з України на примусовій праці у третьому рейху. Дніпропетровськ, 2005. С. 255

¹⁸ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 75

В січні 1942 р. перший ешелон з України відправився до Німеччини. В честь цього було влаштовано урочисте відправлення. Проте, вже восени 1942 р. відправлення було примусовим. У серпні 1942 р. знову було влаштоване урочисте відправлення. Тоді зі станції м. Рівне до Німеччини було направлено 500 тис. робітника. Ним став 18-річний юнак Ю. Онищук. Йому місцеве керівництво подарувало кишеньковий годинник.¹⁹ Таким чином, гебіткомісари виконували плани по депортації населення.

З цього часу, відправлення людей до населення стало пріоритетним завданням німців. Окупанти розпочали справжнє полювання на людей. Повсюди влаштовувались облави, людей забирали під час сільських свят, на вулицях і навіть на сільськогосподарських роботах у полі. Нацисти ретельно перевіряли ймовірні схованки населення: горища, підвали, льохи. До людей, які намагалися уникнути депортації застосовувалися жорстокі покарання. І з кожним днем, у зв'язку з невиконанням плану депортації, методи вербування ставали дедалі жорсткішими.

З вересня 1942 р. генеральний комісар Е. Шене «Волинь-Поділля» санкціонував спалення дворів і захоплення заручників у родинах, члени яких саботували акцію. Широко практикувалися й інші методи: конфіскація худоби, примусове відправлення іншого члена сім'ї, про що безпосередньо зазначалося у повістках.

В результаті цього, населення боялося ходити по вулицях. І населені пункти ставали все більш обезлюдненими. Загалом за роки окупації гітлерівці вивезли з Волинської області - 30 тис. осіб, Кам'янець-Подільської - 117 тис. і Рівненської - 22,2 тис. осіб.²⁰

Відповідальними за залучення населення до примусової праці в місцевій промисловості та в рейху були німецька цивільна влада та органи місцевого самоврядування. Для реєстрації та контролю робочої сили на місцях створювалися Служби (біржі) праці. Вони не мали власних виконавчих органів,

¹⁹Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 76

²⁰ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 77

тому активно співпрацювали з відділами української допоміжної поліції та громадськими організаціями.

Створена Кам'янець-Подільська біржа праці мала на меті «стежити за умовами праці, розміром зарплати та регулювати працевлаштування робочої сили». На початку, через відсутність персоналу, реєстрація робочої сили обмежувалася лише містами, а згодом була поширена на село. На осіб, що з'являлися на реєстрацію, заводили відповідні картки, де зазначалося їх прізвище, місце проживання та професія. Після цього біржі видавали їм так звані явочні листки, які водночас були довідками, що засвідчували факт реєстрації на біржі праці. На порушників реєстрації чекали штрафні санкції в розмірі 1500 крб.²¹

Для того, щоб визначити кількість працездатного населення було оголошено реєстрацію населення у працездатному віці, а також населення без роботи. Кам'янець-Подільська біржа праці розпочала реєструвати працездатних і безробітних міських жителів з 20 листопада 1941 р. За невиконання розпорядження на порушників очікував штраф у сумі до 1500 крб. У Шепетівській окрузі перепис працездатного населення у віці з 16 до 60 літ розпочався з грудня 1941 р. Одночасно складали список працездатних осіб і єврейської національності.

В першу чергу, біржі праці оголосили реєстрацію представників професій, як були в дефіциті, а саме сантехніки, теслярі, будівельники, перекладачі тощо. Наприклад, Шепетівська біржа праці вела інтенсивний пошук тих, хто володів професіями водія, слюсаря, механіка і столяра. Для заохочення до реєстрації особам, які володіли такими спеціальностями, обіцяли безкоштовне житло. Також, керівникам підприємств було заборонено наймати на роботу людей без дозволу біржи праці.

Щодо роботи підприємств в генеральній окрузі, то тут окупантів очікувала низка проблем. Адже, після провалу стратегії «блискавичної війни»

²¹ Керівник біржі праці Зоффнер // Подолянин. 1941. 16 жовт. С. 3.

німецьке командування переглянуло плани щодо деіндустріалізації та використання місцевої промисловості і пристосування її до умов, що склалися.

За цих обставин постало питання відбудови місцевих підприємств для виконання необхідних фронтів замовлень. І саме тут виникли труднощі, адже управління у спадок отримало зруйновані фабрики, заводи, машини, міста та села. Для відбудови підприємств окупантам не вистачало інженерно-технічного персоналу, достатньої кількості палива, технологічного устаткування тощо.

Для відновлення роботи підприємств німецькому керівництву бракувало технічного обладнання, паливних ресурсів та значних капіталовкладень. Тому, для забезпечення ефективного управління нацисти оголосили все рухоме й нерухоме майно особистою власністю рейху.

На території Луцького району місцеве населення попередило, що промислові об'єкти «є націоналізовані і тому повинні залишитись у тому стані, який був на день 21 червня 1941 р.». Гітлерівці змусили населення повертати пограбоване майно фабрик, установ та організацій. Крім того, органи місцевої влади повинні були в найкоротший термін скласти реєстр підприємств і забезпечити власними силами їх охорону.²²

Уже наприкінці вересня 1941 р. в Кам'янець-Подільській області відновило роботу чимало промислових об'єктів: у м. Кам'янці - Подільському - завод «Мотор», ткацька і механічно-штампувальна фабрики, шкіряний завод, деревообробний комбінат; паперова фабрика у Понінках; механічний завод у Проскурові; фаянсовий та механічний заводи і суконна фабрика у м. Слауті; 4 текстильних фабрики, а також шкірзавод і миловарня у м. Дунаївцях; дріжджевопивоварний, механічний і шкіряний заводи у Проскурові.²³

Газета «Український голос» подала інформацію про підготовку однієї з фабрик Кам'янець-Подільської області до роботи: «Фабрика стояла нерухомо. Вивчивши справу, німці звернулись до наших людей із питанням відновити її

²² Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 80

²³ У Проскурові // Український голос (Луцьк). 1942. 29 січ. С. 2.

роботу. Знайшлись люди, які знали, де можна дістати ту чи іншу частину і пішла фабрика в рух».²⁴

Для відновлення роботи підприємства були змушені брати кредити у банках. Проте, фінансову допомогу отримували лише ті заводи чи фабрики, які були корисні у військовій справі.

Робота промислових об'єктів у генеральній окрузі безпосередньо залежала від забезпечення їх зокрема, паливно-мастильними матеріалами. Так, для роботи Шепетівського хлібзаводу в місяць потрібно було 8400 кг бензину та 4 000 кг нафти; Шепетівському ливарному заводу - 2400 кг нафти, 360 кг солідолу та 600 кг масла. Всього для потреб промислових підприємств Шепетівського району в місяць потрібно було 156 тис. кг бензину, 7 тис. кг керосину, 161 тис. т нафти тощо.²⁵

Заробітна платня залежала безпосередньо від кількості виготовленої продукції. У разі відсутності попиту на неї підприємство закривалося окупаційною владою.

Німецькі військові частини та рейх, окрім промислових товарів, потребували також продуктів харчування. Для їх виробництва цивільна влада вводила в дію підприємства харчової промисловості, по переробці сільськогосподарської сировини тощо. Для переробки молока в генеральній окрузі створено 2 товариства: на Волині - Спілку молочарень, а в східних гебітах - Подільське молокомаслооб'єднання, якому підпорядковувалось 24 заводи.²⁶

Найбільш активно німецьке керівництво відновлювало роботу цукрової промисловості. Відповідно до розпорядження рейхскомісара «України» Е. Коха, цукрові заводи увійшли до складу створеного Центрального відділу цукру в Україні. Для їх відновлення потрібні були значні капіталовкладення та дефіцитна продукція - метал, цемент, паливно-мастильні матеріали. Лише для ремонтних робіт Маківської цукроварні необхідно було придбати понад 3 тис.

²⁴ Відновила роботу // Український голос (Проскурів). 1943. 14 лют. С.4.

²⁵ На машинобудівному заводі // Український голос (Проскурів). 1941. 11 груд. С. 4.

²⁶ Товариства по переробці молока Ковельські вісті 1942. 23 листоп. С. 4

штук цегли, 7 т цементу, 500 шпал та 200 м рейок, що в умовах окупації було здійснити надзвичайно складно.²⁷

До кінця 1941 р. силами працівників заводів та за сприяння окупаційної влади у Кам'янець-Подільській області було відновлено 11 заводів: Антонінський, Старокостянтинівський, Красилівський, Клембівський, Шепетівський, Городоцький, Вишнівчицький, Волочиський, Сатанівський, Проскурівський, Маківський.

Ще однією важливою галуззю промисловості, яку влада відновлювала була електроенергетика. Столицю рейхскомісаріату «Україна» електрикою забезпечувала міська електростанція. Важливість цієї галузі для міста засвідчує факт створення у міській управі спеціального відділу, що відповідав за регулярність оплат населення за спожиту енергію. У Луцьку лише за один місяць до електричної мережі підключилося 500 абонентів, що забезпечило електростанцію прибутком. Підприємства зазначеної галузі працювали у Дунаївцях, Ізяславі та в інших містах генеральної округи.²⁸

Поряд із відновленням роботи промислових об'єктів, відроджувалися ремісничі майстерні, що не вимагали високих виробничих затрат, обходилися використанням незначної кількості сировини та нескладного технологічного обладнання.

Окрему увагу окупанти приділяли розвитку сільського господарства. Адже, німці прагнули перетворити сільськогосподарський потенціал українських земель у свою власну житницю.

Загарбницькі плани підкріплювала низка документів. Так, у директиві «По керівництву економікою нових окупованих східних територій» (так звана «Зелена тека Герінга») стосовно сільського господарства зазначалося: «Одержати для Німеччини якнайбільше продуктів харчування і нафти - така головна економічна мета кампанії».²⁹ З метою повномасштабного пограбування

²⁷ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній округі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 83

²⁸ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній округі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 84

²⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941 - 1944 рр.: зб. док. і матер. Київ, 1951. С. 4.

сільського господарства України, німецька цивільна влада створила розгалужений виконавчий німецький та український (органи місцевого самоврядування) апарат. Керував ними центральний орган «Централь Ост» з штаб-квартирою у м. Києві.

Органами управління сільським господарством на рівні генеральної округи були окружні сільгоспуправління, у складі яких працювали 4 управи: організаційна, пропаганди, статистики і землевлаштування, тваринництва та рослинництва. Вони підпорядковувалися окружним сільгоспкомендантам. Управляли сільськогосподарськими органами німецькі офіцери з господарських команд. У гебітскомісаріатах їх називали «гебітсландвірти», а в районах - «крайсландвірти».

До обов'язків керівників сільськогосподарських управлінь входило збирання інформації про стан урожаю, наявності в селах трудових ресурсів, худоби, коней, сільськогосподарських підприємств, оцінка стану техніки та сільськогосподарського інвентаря тощо.

В українських органах самоврядування за сільське господарство відповідали окружні, обласні та районні земельні управи, керівниками яких були агрономи з місцевого населення. Українські земельні органи були робочим апаратом німецьких сільськогосподарських органів.

У 1942 р. була створена ще одна структура - «опорні пункти», що об'єднували 3-4 села або 6-8 громадських господарств, вони створені з метою посилення контролю за сільським господарством. Їх керівниками призначалися німецькі офіцери з господарських команд. Крім того, до складу управління опорного пункту входили також агроном, бухгалтер і технічний працівник.

У воєнний час німецьке керівництво зберегло колгоспну систему. Вона була вигідною для окупантів як найбільш оптимальна система контролю за виробленням і вилученням сільськогосподарської продукції та сировини. Адже, чиновники цивільної адміністрації чітко усвідомлювали, що виробничий процес та визиск продукції легше проводити у великих господарствах, ніж у сотні дрібних. Східний штаб економічного керівництва попереджав німецьких

чиновників, що при розподілу колгоспно-радгоспної системи на декілька мільйонів селянських господарств, контроль за виробництвом та конфіскацією виробленого зведеться нанівець. Спеціалісти штабу радили місцевій владі вести боротьбу зі спробами місцевого населення щодо їх ліквідації.

На місцевому рівні збереження колективних форм господарювання чиновники пояснювали відсутністю у селян для обробітку розподіленої землі інвентаря та живої тяглової сили. Але колгоспно-радгоспна система все-таки зазнала змін: колгоспи були перетворені у загальні (громадські) господарства, радгоспи у земельні двори, а машинно-тракторні станції (МТС) переходили у підпорядкування органів німецької цивільної влади.

Господарства колективної форми власності отримували нових керівників. У розробленій інструкції щодо управління колгоспами та радгоспами зазначалося, що у зв'язку з відсутністю можливості залучати на адміністративні посади німців, потрібно активізувати роботу по призначенню на ці посади місцеве населення та потурбуватися про підняття їх авторитету. Командири радянських партизанських загонів зазначали: «В общинних господарствах керівником є староста господарства, а в колишніх радгоспах - коменданти або управляючі господарством. Старосту общинного господарства не обирають, а призначає сільськогосподарський комендант». Керівники господарств несли адміністративну та кримінальну відповідальність за виконання доведених до їх відома завдань. У разі їх невиконання або прояву слабкодухості, керівників загальних дворів притягали до адміністративної та кримінальної відповідальності. Так, за невиконання плану копання буряків, Ярмолинецький гебітскомісар наказав заарештувати та утримувати в тюрмі упродовж 10 діб керівників загальних дворів сіл Залісся та Мушкутинці.³⁰

Внутрішня структура господарств залишалась без змін. Вони, як і раніше, поділялися на бригади та ланки. Праця селян у колективних господарствах регламентувалася відповідно до закону про загальну трудову повинність. Кожний член загального двору віком від 16 до 60 років був зобов'язаний брати

³⁰ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 89

участь у трудовій діяльності загального двору та виробляти встановлені норми виробітку. В разі невиконання трудової повинності, з винних стягувався штраф на користь загального двору в сумі 100 крб. Якщо ж і ця міра не допомагала, то справу на саботажника передавали в канцелярію гебітскомісара і згідно з рішенням направляли у трудовий табір.

Так само, як і в колгоспах хлібороби отримували заробітну плату на основі виконаних трудових днів. Трудовий мінімум складав 22 робочих дні на місяць.

З перших днів окупації, німецька влада стикнулася з проблемою машинно-тракторного забезпечення, яке довелося відновлювати. Проте, третина господарських робіт виконувала гужова сила. На коней, які залишилися в господарствах, у середньому припадало від 3,5 до 14,5 га орної ріллі. Приміром, у Шепетівському гебіті селяни в середньому виорювали одним конем від 5 до 7,8 га.³¹

В результаті дефіциту транспорту та гужової сили, влада створила інструкцію-пам'ятку керівникам господарств. У цьому документі були прописані вказівки, для збільшення площі орних земель. Ці правила були такими: перше, вдаватися до неглибокої оранки, друге, сіяти вручну, третє, посіяне заборонувати.

Широкомасштабного характеру набула ручна праця. Керівників господарств наставляли не орати поля під засів кукурудзи та соняшнику, а обробляти вручну. В результаті, цей метод вплинув на терміни посівів та знизив якість урожаю. Для обробки великої території не вистачало людей. І влада знайшла вихід у долученні міських жителів до обробки землі. В підсумку це призвело до того, що до роботи у господарствах залучали навіть школярів.

Загалом, провівши аналіз жнив 1941 р. окупаційна влада вирішила провести наступну посівну кампанію на наступних умовах: обмін посівного насіння проводити у селян на дефіцитні продукти, збільшити площі засіву картоплі.

³¹ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 91

А щоб збір урожаю пройшов максимально успішно, влада використовувала різні методи впливу. Наприклад, члени господарств не могли відлучитися без пояснень, записки або без згоди керівника, було заборонено проводити ярмарки та різні заходи тощо.

15 лютого 1942 р. був впроваджений закон «Про новий аграрний лад», який поклав початок земельній реформі. Ця реформа передбачала перехід від колективного господарства до самостійних. Вона повинна було проходити в декілька етапів. На першому етапі колгоспи перетворювалися у перехідну форму- громадські господарства. їх створення регламентували тимчасові постанови Надзвичайної комісії для впорядкування земельного питання в Україні. До громадських господарств переходило майно колишніх колгоспів зі всією землею та живим і мертвим інвентарем. Положення зобов'язувало виконувати господарством всі контингенти, що накладалися на все село.³²

На другому етапі, громадські господарства мали бути перетворені на хліборобські спілки. Члени таких спілок отримували ділянки землі в декількох місцях громадського господарства і повинні були її обробляти.

Першу хліборобську спілку було утворено у с. Рихта в червні 1942р. За рахунок існуючого резерву, за підрахунками окупантів загальна площа земельних угідь у рейхскомісаріаті «Україна» склала 22,9 млн. га, з них на індивідуальний сектор припадало лише 1,6 млн. га, тобто 6,5%⁹⁶. При збільшенні кількості земель присадибних господарств удвічі, їх площа логічно збільшувалася до 3,2 млн. га і складала 13% від загальної площі, якщо вони зростали, то цей показник сягав при збільшенні ділянок втричі до 4,8 млн. га, що становило 20% від цих сільськогосподарських угідь.³³

Відповідно, селяни з нетерпінням очікували збільшення розмірів ділянок, проту і тут влада вдалася до вибіркової. В першу чергу, землю отримували ті селяни, які добросовісно виконували свою роботу, очевидно ту роботу, яка влаштовувала окупаційну владу.

³² Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 92

³³ Там само. С. 94

В ході реформи з'явилася і нова форма господарювання – державні маєтки. Вони створювалися на базі радгоспів. Для управління цими маєтками у Києві було створено «Головне управління державних маєтків». В деяких маєтках призначався керівник – оберлейтер. Окрім того, разом з німцями, в управління маєтками залучалися і українці, які створили «Українське бюро держмаєтків»

Роботу маєтків регламентувало розпорядження генерального комісара «Волинь-Поділля», датоване травнем 1942 р. Воно визначало чисельність працівників, їх обов'язки, розмір заробітної плати тощо. Першим державним маєтком на теренах генеральної округи стало загальне господарство с. Юзівки, що не справилося з виконанням податків.³⁴

Для підвищення авторитету в очах місцевого населення у червні 1943р. було проголошено «Декларацію про власність», у якій йшлося про те, що Німеччина визнає та захищає селянську земельну власність. Згідно з цією декларацією, земля, яку отримали селяни оголошувалась приватною власністю. Пізніше до цього були додані директиви, у яких зазначався детальний процес передачі земель у приватну власність. Проте, на ділі положення цієї Декларації залишилися тільки на папері.

Слід також зазначити, що по мірі того як затягувалась війна німці потребували ресурсів, тобто їжі, одягу, сировини тощо. І саме тому їм довелося реанімувати промисловість України для подальшого викачування ресурсів.

Цивільна влада в наказовому порядку «запрошувала» населення міст і сіл генеральної округи до здачі для потреб воєнної економіки кольорових металів, запасів бензину, мастил, теплих речей. Так, мешканці Дунаєвецької округи «добровільно» здали на початку 1942 р. понад 40 тис. одиниць теплового одягу¹¹⁶. Бригада робітників, яка працювала на розбиранні будинків у історичній частині Кам'янця-Подільського, здала місцевій владі 13 т кольорових металів.³⁵

³⁴ Хроніка // Подолянин. 1942. 9 квіт. С. 4.

³⁵ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній округі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 99

Отже, підсумовуючи можна сказати, що фактично українське сільське господарство та промисловість були пограбовані. Адже, з самого початку окупації Україна розглядалася Гітлером як житниця Німеччини, яка має забезпечити потреби рейху та вермахту. Тут можна помітити значні старання окупантів, які намагалися спочатку приманити місцеве населення обіцянками та гарними словами. Це стосується як земельного питання, так і відправлення населення на роботу. В результаті, українці отримали виснажливу примусову працю та масштабну систему штрафів за найменшу непокору.

Розділ 3 Духовно-культурне життя населення

Плани окупаційної влади щодо України не обмежувались лише використанням економічних ресурсів. Німці також розробляли методи духовного та психологічного пригнічення населення. В ці методи входило позбавлення людей освіти, науки та культури.

Проте, плани німців щодо освіти українців базувалися на думці Гітлера, що місцеві повинні мати елементарну освіту, але не вищу. Та надати її повинні саме німці. Адже, таким чином ними можна буде легко керувати. Відомий українофоб Еріх Кох висловлював думку, що селянам-хліборобам чи робітникам освіта може тільки зашкодити.

Однак, в перші місяці окупації, німецьке командування ще проводили політику загравання з місцевим населенням, тому і дозволили організувати шкільну справу в окрузі. При відновленні шкіл, українці стикнулися з рядом проблем, насамперед це було питання приміщення для шкіл. Більшість з них розташовувались в колишніх панських будинках. І часто, були випадки коли ці приміщення конфісковувались німцями, а також представники цивільної влади перешкоджали процесу налагодження шкільного життя.

Наприклад, старостою села Кривичі забрано для власного житла будівлю школи. В Луцьку будівля, де розташовувалась католицька духовна семінарія, передана під школу, була пограбована місцевою міліцією. Порожні приміщення шкіл були перебудовані релігійними громадами на церкви. Подібні випадки мали місце у селищі Вінківці, селі Залісці й в інших населених пунктах Дунаєвської округи. Частина навчальних закладів німці забрали для господарських потреб. Для прикладу, в приміщенні Фрідріхівської середньої школи нацисти зробили автомобільний гараж, а в школі села Маначин - склад.

В цілях покращення ситуації із приміщеннями була впроваджена практика складання орендного договору. Як, наприклад, на Костопільщині місцеві керівники та командири військових склали договір щодо використання будівель шкіл військовими до повного забезпечення їх вчителями та учнями.

Всупереч побутовим негараздам, більшість органів української виконавчої влади та людей активно брали участь у відбудові української школи. Наприклад, наприкінці першої чверті 1941-42 навчального року у Дунаєвецькому гебіті працювали 57 початкових, 70 неповно-середніх та 17 середніх шкіл, у яких навчалося 28148 учнів.

Проте, гостро постало питання наповнення класів. Згідно з даними звіту окупаційної адміністрації, середня наповненість класів сягала 2-3 дитини. В Шепетівському гебіті стовідсоткового відвідування досягнуто тільки в двох школах, водночас у всіх інших воно не перевищувало 40-80%. Приблизно таким само був цей показник у школах Дунаєвецького гебіту: у Нестеровецькій - 62%, Гірчичанській - 58%, Рахнівській - 58%, Мушкунинецькій - 49%. Для порівняння, до початку бойових дій у Волочиському районі працювало 8 середніх, 21 неповно-середня й 23 початкових школи, де навчалося 14040 дітей. За рік у районі лишилося 48 початкових шкіл. У 1943 році, у Кам'янець-Подільському районі з 4198 дітей шкільного віку школи відвідував лише 1991 учень, це складало 48% від загальної кількості.³⁶

Для вирішення проблеми відвідування була введена система штрафу. Зі школярів за відсутність на заняттях у школах стягували штрафу у розмірі від 30 до 50 карбованців, а батьків - до 1000 карбованців або притягали до карної відповідальності.

Шкільна програма зазнала змін. Вона передбачала вивчення «Краєзнавства», «Батьківщинознавства», «Історії України», «Закону Божого» тощо. Навчальна дисципліна «Рідний край» вивчалася протягом чотирьох років. Курс «Батьківщинознавства» був розрахований лише на один навчальний рік і передбачав засвоєння таких тем: «Наша околиця», «Наше місто», «Наш край», «Київська держава», «Наше село», «Місто як центр Батьківщини», «Занепад Київської держави», «Боротьба за визволення України з-під Польщі», «Панування більшовиків на Україні», «Війна більшовиків із Великою

³⁶ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 143

Німеччиною», «Відродження України», «Праця - основний чинник відродження на Україні».

Також, разом із новими дисциплінами, школярі продовжували вивчати українську мову та літературу, каліграфію, арифметику, алгебру, геометрію, природознавство, географію, фізику, хімію, співи, малювання, креслення та фізкультуру. Навчальні програми як нових предметів, так і тих, що викладалися раніше, обов'язково проходили цензуру в адміністрації гебітскомісаріатів. І разом з цим влада забороняла використовувати радянські підручники у навчальному процесі, що значно погіршувало процес навчання. В окремих випадках, ці підручники дозволялось використовувати, але так само повинні були пройти перевірку і з них видалялася уся радянська пропаганда.

Загалом освіта місцевого населення окупаційною владою сприймалася лише як вимушений крок, необхідний для підготовки працівників заводів та фабрик, а також як один з методів поширення інформації про досягнення німецької влади та армії. Саме з цією метою в лютому 1943 р. по населених пунктах Шепетівського гебітскомісаріату організовують вечори читання, на яких місцеве населення ознайомлювали з останніми новинами шляхом загального читання місцевої газети «Нова Шепетівщина», а також інших узгоджених німецькою владою видань.³⁷

Вирішення проблеми щодо забезпечення навчальною літературою педагогічні колективи шукали по-різному. Нарада окружних інспекторів генеральної округи, що проходила в жовтні 1942 році у Луцьку, ухвалила рішення про використання замість підручників українських дитячих часописів. Їх тираж планували розподіляти пропорційно між округами. Вчителі Шепетівщини, на виконання розпорядження, випускали «Листок школяра». У Кам'янець-Подільському гебіті група педагогів підготувала і видрукувала «Буквар» для першокласників. Він був написаний у дусі гітлерівської пропаганди, а його сторінки рясніли фотографіями та біографіями лідерів Третього рейху.

³⁷ Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941-1943 рр. зб. док. і мат. Київ; Хмельницький, 2014. С. 17

Щодо кадрового забезпечення шкіл, то тут ситуація була не кращою. Німці дуже серйозно ставились до підбору вчителів у школах. Перед прийняттям на роботу педагоги повинні були пройти ретельний відбір. Від посади одразу відсторонювали тих, хто раніше був членом компартії чи комсомолу, тих хто хоча б якось був пов'язаний з радянськими органами влади. Ті, хто не відповідав вимогам звільнялися. А це призвело до того, що у школах працювали некваліфіковані або навіть непридатні до вчителювання люди.

Вчителів, що пройшли перевірку на надійність і були допущені до викладання, окупаційна влада змушувала брати благословення та пройти перевірку і з них видалялася уся радянська пропаганда.

Вирішення завдання забезпечення підручниками педагогічні колективи шукали у різний спосіб. Нарада окружних інспекторів генеральної округи, що проходила в жовтні 1942 р. у Луцьку, ухвалила рішення про використання замість підручників українських дитячих часописів. Їх тираж планували розподіляти пропорційно між округами. Педагоги Шепетівщини, виконуючи розпорядження, випускали «Листок школяра». У Кам'янець-Подільському гебіті група вчителів підготувала і видрукувала «Буквар» для першокласників. Він був написаний у дусі гітлерівської пропаганди, а його сторінки рясніли фотографіями та біографіями лідерів Третього рейху.

Щодо кадрового забезпечення шкіл, то тут ситуація була не кращою. Гітлерівці напрочуд серйозно ставились до підбору педагогів у школах. Перед прийняттям на роботу вчителі повинні були пройти ретельний відбір. Від посади відразу відсторонювались ті, хто раніше був членом комуністичної партії чи комсомолу, ті хто хоча б якось був пов'язаний з більшовицькими органами влади. Тих, хто не відповідав вимогам звільняли. Це призвело до того, що у школах працювали некваліфіковані або навіть непридатні до педагогічної діяльності люди.

Вчителів, які пройшли перевірку на надійність і були допущені до викладання, німці змушували брати благословення та пройти висвячення у церквах. На такі вистави влада збирала велику кількість місцевих. Наприклад, у

Чемеровецькому районі свято розпочалося хресним ходом із Гусятина до Чемерівців. До колони педагогів приєднувалися місцеві жителі та вчителі з навколишніх населених пунктів. У Чемерівцях на почесну і відповідальну працю їх благословляв місцевий священник. Через цю подію у місцевому парку організували концерт та святковий обід.³⁸ Водночас, педагоги зобов'язувались вивчити німецьку мову.

Для підвищення їх кваліфікації збільшення кількість кадрів були впроваджені вчительські курси. У генеральній окрузі організовували різні вчительські курси: шеститижневі – у Любешові, де готували педагогів початкових класів для народних шкіл Камінь-Каширської округи (тут навчалися 100 осіб), одномісячні - у Пінську.³⁹

У березні 1942 року була проведено шкільну реформу, що повністю зруйнувала радянську систему освіти. Реформа передбачала ліквідацію семирічних шкіл радянського зразка зі створенням на їх місці народних, неповно-середніх, фахових шкіл та гімназій. До старших класів зараховували лише «хорошисти». Кількість таких учнів визначали можливостями та потребами генерального округу. В останніх трьох класах учні проходили у селах сільськогосподарську практику, а в містах - практику з ремесел, основ промислового виробництва, адміністрування тощо. Основною стала народна 4-річна школа. Вона, на зразок німецьких шкіл, поділялася на народні школи з чотирирічним та вищі народні школи з трирічним терміном навчання. Завдання останніх полягало в підготовці учнів до вступу в фахові школи. Наприклад, на території лише однієї Дунаєвецької округи працювали 21 вища народна школа.⁴⁰

Окупанти змінили вік вступу дітей до школи та початок навчального року. Зміни вносили на свій розсуд гебітскомісари. Так, у Шепетівській окрузі в перший клас набирали дітей, яким на 1 вересня 1942 року. виповнилося 7 років,

³⁸ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 146

³⁹ Учительські курси на Поліссі // Український голос (м. Луцьк). 1942. 13 серп. С. 4

⁴⁰ Перебудова народних шкіл Урядові // Дунаєвецькі вісті. 1942. 29 жовт. С. 3.

навчальний рік розпочинався з 15 вересня; у Проскурівській окрузі учнів до навчання допускали з 8 років, а школа відчиняла двері 1 вересня.⁴¹

Замість середніх шкіл окупаційна влада створила фахові навчальні заклади з дво- і трирічним терміном підготовки. Вони готували спеціалістів робітничих спеціальностей. Навчання було платним, середня вартість його була від 200 до 500 крб. Набір учнів проходив на конкурсній основі, через складання іспитів. Учнів, що бажали вчитися виявилось чимало, то ж фахові школи працювали в кожному гебіті.

Так, у Кам'янецькій окрузі працювали 3 школи - технічно-ремісничка (103 учні), торгівельна (174 учні) та домашніх господарок; у Дунаєвецькій окрузі учні здобували робітничі спеціальності в Голозубинецькому ветеринарному технікумі, Новоушицькому технікумі механізації сільського господарства, Маківській однорічній школі цукроваріння (76 учнів) та Говірському сільськогосподарському технікумі. У Рівному функціонувало 5 фахових шкіл, де навчалось більше 1000 учнів. У Рівненській окрузі працювали середня технічна школа, музична та домашнього господарства; на Сарненщині - дві технічно-механічних школи. З ініціативи Жіночої служби Кременецької округи, у 1942 році у Кременці відкрили школу громадського господарства терміном навчання п'ять місяців.⁴²

За даними аналітичних звітів чиновників окупаційної адміністрації, реформована українська школа виглядала наступним чином: «Українцям дають тільки 4-річну народну школу. Діти починають вчитися лише у віці 8 років. З 12 до 14 років вони роблять перерву, щоб відвідувати ремісничу або технічну підготовчу школу примітивного характеру. При цьому весь український народ дуже прагне освіти».⁴³

Що стосується вищої освіти, то в листопаді 1941 року на території округи розпочав роботу єдиний вищий навчальний заклад – Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. Його створено з метою відродження культурної і

⁴¹ Хроніка // Український голос (Проскурів). 1942. 15 трав. С. 1.

⁴² Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 148

⁴³ Там само. С.149

духовної спадщини краю та для забезпечення кваліфікованими педагогічними кадрами шкіл регіону. В інституті навчалося 233 студенти. Плата за навчання складала 200 крб. На початку навчання проводилось без поділу на факультети. Але в подальшому планувалося відкрити мовно-літературний факультет (спеціальність: українська мова і література); фізико-математичний (математика і фізика); природничий (хімія і природознавство) та історико-географічний факультет зі спеціальностями історія та географія.⁴⁴

Інститут було закрито у вересні 1942 року, через побоювання німців, що він може стати осередком поширення національних ідей та вільнодумства.

Ще однією сферою, яка знаходилась під постійним контролем саме німецької влади, був санітарно-епідеміологічний стан на окупованих землях. Так, з перших днів окупації нова влада намагається активно контролювати санітарно-епідеміологічний стан в Берездівському та Славутському районах не лише шляхом підготовки належних розпоряджень та інструкцій, але й організацією діяльності Славутської Районової Ветеринарної Лікарні.⁴⁵

Особливо активно діяти окружна та районова управи почали в жовтні 1941 р. з поширенням серед свійських тварин епідемії ящура. Зокрема, карантин було оголошено в селі Хутір Славутського району та селах Корчик, Пашуки, Круглик, Великий Правутин та Рилівка Берездівського району. Тим не менше, вже 16 грудня 1941 р. Шепетівська окружна управа в своїй постанові до Славутської райуправи вимагаючи негайного реагування зазначає, що «трапляються непоодинокі випадки коли по вулицях населених пунктів та проїзжих дорогах валяються не потрібні загиблі тварини і при розкладі сприяють розповсюдженню різної хвороби та отруюють повітря смородом.

Також в межах санітарного контролю здійснювалися заходи щодо дотримання належного рівня медичного забезпечення населення Славутчини. Так, 6 вересня 1941 р. приймається рішення про впорядкування діяльності Славутської міської лікарні, яку очолив лікар Іван Миколайович Домбровський

⁴⁴ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 149

⁴⁵ Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941-1943 рр. зб. док. і мат. Київ-Хмельницький, 2014. С. 15-16

та налагодження медико-санітарного обслуговування населення. Зокрема мало бути ліквідовано костно-туберкульозний санаторій в Стриганах та лікарню в Ганнополі, створено Санітарну інспекцію, а також прийнято міри щодо забезпечення міських аптек та медичних відділів належними кадрами. Однак дії, що носили позірний організаційний вигляд, насправді мало що змінили у медичному обслуговуванні населення, а в першу чергу у напрямку попередження поширення інфекційних хвороб. Власне ситуація з епідемічними захворюваннями набрала особливої гостроти наприкінці 1941 – на початку 1942 років, що підтверджується низкою розпоряджень та наказів Шепетівського гебітскомісара щодо протидії поширенню заразних хвороб.⁴⁶

Керівництво дбало не лише про розвиток освіти, але також і про розвиток культури. У містах почали відновлюватись або створюватись театри, яким присвоювалися імена відомих українських діячів – Миколи Старицького, Тараса Шевченка, Івана Тобілевича.

Таким же чином як і в освіті, новостворені театри стикнулися з рядом проблем: матеріальним та кадровим забезпеченням. Відповідно, через нестаток професійних акторів, на роботу наймалися актори-аматори, а це знижувало мистецький рівень вистав. Театральні критики, рецензуючи вистави, наполегливо рекомендували керівникам театрів звернути увагу на кадри: «... їх артистами не можна назвати, оскільки вони, в переважній більшості, є службовцями, робітниками і виступають в театрі, як любителі»⁴⁷. Вихід з цієї ситуації керівництво театрів вимушене було шукати самостійно. Однак, майже у всіх вихід був один: звільнення акторів-аматорів.

Для заповнення колективів театру кваліфікованими працівниками організовувались з'їзди режисерів театрів і диригентів хорів, під час яких їх учасники удосконалювали управлінські навички та вивчали концертні репертуари та п'єси.

⁴⁶ Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941-1943 рр. зб. док. і мат. Київ; Хмельницький, 2014. С. 16.

⁴⁷ Олійник Ю. В. Театральні заклади Хмельниччини в роки нацистської окупації (за матеріалами часописів) Кам'янець-Подільський, 2006. С. 307

Репертуар театрів включав не лише постановки, але й естрадні програми. Обов'язковим атрибутом їх концертних програм стало виконання гімну «Ще не вмерла Україна». Відкриття театральних сезонів перетворювалося у свято української культури. На урочистості запрошували місцеве керівництво, священиків, відомих громадських діячів, представників окупаційної влади тощо. Наприклад, у Кам'янці-Подільському театральне життя відновилося 24 серпня 1941 року, цього дня група акторів колишнього театру пісні і танцю започаткувала міський театр імені Тараса Шевченка. За чотири місяці вистави колективу відвідали понад 10500 глядачів. Після року роботи творчий доробок нараховував 21 п'єсу, 96 вистав та понад 10 концертів. Улюбленцями глядачів стали актори В. Буланова, М. Борчук, М. Зробак та У. Поліщук. Колектив театру організовував патріотичні заходи, присвячені важливим історичним подіям. Наприклад, 29 січня 1942 року актори театру провели урочисті збори на честь героїв Крут.⁴⁸

Восени 1942 року влада розпочала масове закриття театрів. Причиною тому стала активна пропаганда української культури. Адже, постановки, які ставили в театрах базувалися на основі творів українських класиків і саме це лякало німців. Тому, акторів звинувачували у антинімецькій діяльності та заарештовували. З цього часу репертуари театрів підлягали серйозній цензурі. Віднині, вистави мали подаватися німецькою мовою і в них українці зображувалися в негативному світлі.

У містах працювали також різноманітні гуртки, школи та курси з навчання танців, співу тощо. Наприклад, при Маківському будинку культури діяли драматичний і хоровий гуртки та струнний і духові оркестри. У драмгуртку було задіяно 23 особи. Відроджували українську культуру сільські клуби та будинки культури. Так, керівники Солобковецького будинку культури імені Тараса Шевченка Гуц та режисер Несін організували та провели 5 вечорів, 3 спортивних заходи і три драматичні вистави.⁴⁹

⁴⁸ Кам'янець вшанував пам'ять крутянських героїв // Подолянин. 1942. 1 лют. С. 4.

⁴⁹ По окрузі // Український голос (Проскурів). 1942. 25 жовт. С. 3.

Користувалися популярністю в населення і хорові колективи. В їх репертуар входили українські народні пісні, колядки, щедрівки тощо. Оваціями мешканці сіл і міст Волині зустрічали хоровий колектив Луцького окружного товариства «Просвіта». Схвальних відгуків від населення отримав Рівненський хор української пісні під керівництвом Ю. Цехміструка. Глядацькі симпатії по селах округи збирав хор Голозубинецької ветеринарної школи Дунаєвецького гебіту.⁵⁰

З метою забезпечення фаховими кадрами хорових колективів, музичних шкіл і театрів, Рівненське обласне управління культури планувало створити в Дубно Волинський музичний інститут із класами: фортепіано, скрипки, духових інструментів, співу тощо.⁵¹

За роки окупації відновили роботу деякі музейні установи, зокрема, у Проскурові, Рівному (штат 7 працівників) і Луцьку. Вони, відповідно до задумів німців, повинні були сприяти нацистській пропаганді. Для цього з уцілілих від пограбування експонатів створювали антирадянські експозиції. В музеях працювали відділи природи, археології, мистецтва та бібліотека. Слід зазначити, що музеї, незважаючи на окупацію, регулярно приймали екскурсантів. Так, Луцький краєзнавчий музей з вересня по грудень 1942 р. відвідало майже 2 тисячі осіб.⁵²

Кінематограф також використовувався німцями для пропаганди. Всі кінотеатри на окупованій території України, а їх до війни було 600 та майже 1200 кіноустановок, підпорядковувались товариству з обмеженою відповідальністю «Фільм Україна», філії центрального товариства «Схід» у Берліні. При нацистському міністерстві пропаганди діяла кіностудія «Україне-фільм», як філія берлінської студії «Остфільм». Основним завданням кіностудії було поширення через фільми антирадянської пропаганди. Кінотеатри демонстрували так звані «культурфільми»: «Шлюбна ніч утрюх», «Шлюб із перешкодами», «Переможець смерті», «Такі вже чоловіки», «Трукса», «Орлиця

⁵⁰ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 153

⁵¹ Хроніка Волинь. 1941. 12 жовт. С. 3

⁵² Відбудова музею у Проскурові Подолянин. 1942. 13 серп. С. 4.

Валлі», де стверджувалася перевага арійської раси над іншими. У кінотеатрах масово демонструвалися також кіноагітки на кшталт «Дорога в Німеччину» та фільми на замовлення німецьких фірм «Тютюн» (процес виробництва тютюну), «Штрало» (про діяльність німецької тракторної контори), «Створення Українфільму». Нацистське керівництво, з метою розпалювання міжетнічного конфлікту, демонструвало також кінофільми антипольського змісту. Товариство «Україне-фільм», з пропагандистських міркувань, намагалося забезпечити фільмами всі кінотеатри рейхскомісаріату. Однак незадовільний стан транспортних комунікацій, технічна несправність апаратури кінотеатрів зводила нанівець роботу товариства. У разі неможливості демонстрування кінофільмів на стаціонарному обладнанні кінотеатрів, цю роботу перекладали на роти пропаганди. У квітні 1942 р. нацисти відновили роботу 50-ти кінотеатрів, а в серпні цього ж року в рейхскомісаріаті працювало вже майже 300 кінотеатрів, які обслуговували населення генеральної округи. Кінотеатри були популярними серед місцевого населення. Так, у 1942 р. протягом десяти днів Кам'янець-Подільський міський кінотеатр відвідало 8 тисяч осіб.⁵³

Німецькі фільми перекладалися на українську мову. Проте, до кінця 1941р. невелика кількість кінотеатрів показували фільми українською. Більшість показували фільми для німецьких офіцерів і тому фільми демонструвалися німецькою мовою.

Період окупації став вдалим часом для відновлення діяльності «Просвіт», які були ліквідовані радянською владою. Ініціаторами їх відновлення була українська інтелігенція. «Просвіти» розпочали свою діяльність легально і до них входило місцеве населення, а також громадські діячі.

Першою було відновлено «Просвіту» в м. Рівне. А на кінець 1942р. в Рівненській окрузі було створено 103 організації. У березні 1942р. у Кам'янець-Подільському була заснована окружна «Просвіта». Щоб стати членом «Просвіти», достатньо було досягти 16-річного віку та подати заяву й автобіографію. Члени товариства щорічно сплачували членські

⁵³ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 154

внески у розмірі 50 крб. Допускалося й колективне членство. Так, членом Кам'янець-Подільського окружного товариства став колектив плодоовочевого об'єднання. Юридичні особи платили внески в сумі 500 карбованців.⁵⁴

У «Просвітах» активно працювали різноманітні секції: антибільшовицької пропаганди, жіноча, юнацька, церковна, друку, агрономічна тощо. При Луцькому товаристві діяли драматичний та історико-літературний відділи. У Рівному просвітяни організували роботу драматичного гуртка, в якому займалося 15 осіб, хоровому - 22, спортивному - 10 та антиалкогольному - 10. При товаристві працювала також жіноча секція, що складалася із 25 осіб.

«Просвіти» проводили і освітню діяльність серед населення. Особливу роль тут відіграли самоосвітні гуртки. Ними керували місцеві вчителі і вони проводили лекції на різну тематику. Також організовувалися заходи націоналістичного характеру. Наприклад, було організовано святкування 128-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка, вшановування пам'яті героїв Крут тощо.

А особливу увагу з боку окупаційної влади отримали ЗМІ. Адже, газети та журнали були найкращим способом впливу на населення. І німці використовували ЗМІ для пропаганди ідеї будівництва «нової Європи». Для цього була створена розгалужена система управління видавничою справою. У жовтні 1942 року організоване видавниче управління, яким керував Горнауер.

У жовтні 1941 року для контролю за видавничими підприємствами та друкарнями створено товариство «Преса України», якому до середини 1942 р. були підпорядковані всі друкарні рейхскомісаріату. Це товариство на початку 1943 року випускало 91 газету загальним разовим тиражем до 1 млн. примірників. Розповсюдженням періодики опікувалося засноване у листопаді 1941 року Товариство розповсюдження преси «Українія». У серпні 1943 р. його філії працювали у 65 містах, у тому числі 16 фронтових.⁵⁵

⁵⁴ Членство «Просвіти» Подолянин. 1942. 19 квіт. С. 4

⁵⁵ Черняков Б. Окупаційна преса райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941-1943рр.) Наукові записки Ін-т політ, і етнограф, досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН 185 України. 2006. Вип. 31. С. 58.

У серпні 1942 році для сільських жителів було засновано «Сільськогосподарське видавництво Україна». Воно друкувало україномовний та німецькомовний журнали для селян, ілюстрований селянський календар та бланки. Мистецькі запити населення забезпечувало засноване у грудні 1942 році товариство «Ужитковий друк України».

У питанні кількості періодичних видань думки дослідників цього періоду розходяться. У працях М. Ковалю, опублікованих у 70-х роках ХХ ст., йдеться про 189 періодичних видань загальним накладом понад 9,57 тисяч примірників.⁵⁶ Б. Черняков, дослідивши архівні документи, що раніше були недоступні, вважає, що в період окупації в межах сучасної України видавалося близько 400 газет.

На думку іноземного дослідника К. Беркгофа на січень 1942 році у рейхскомісаріаті «Україна» друкувалося 45 україномовних газет накладом 20 тис. примірників. Загальний наклад складав - 1,5 млн. примірників.⁵⁷

Періодичні видання проходили обов'язкову цензуру. При кожній газеті створювались органи цензорів, які особисто відповідали за зміст публікацій. Журналістам було заборонено вести розслідування та висловлювати критичні думки.

Незважаючи на це українські газети активно співпрацювали між собою. Дуже часто редактори газети мали схожі ідеї, думки та цілі. Наприклад, якщо редакція «Українського голосу» мала на меті: «...проводити ідею створення української самостійної держави, запалити нею своїх читачів, підняти на боротьбу за неї»⁵⁸, то інший орган «Подільнин», прагнув відродити національну свідомість населення, з'ясувати місце та роль України в сучасних процесах і привити місцевому населенню любов до рідного краю. Серед редакторів були досить відомі діячі, такі як Улас Самчук та Олена Теліга.

⁵⁶ Коваль М. В. Социалистическая экономика - важный источник победы Советского народа в Великой Отечественной войны Київ. 1984. С. 44.

⁵⁷ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 160

⁵⁸ Горбатюк В. І. «Український голос» у Проскурові за часів гітлерівської окупації. Кам'янець-Подільський 2006. С. 119.

У Кам'янецькому та інших східних гебітах масовим став «Український голос» (Проскурів), що виходив накладом 13 тис. примірників. Перший номер газети сягнув 10 тис. примірників. Роздрібна ціна номера в кожному гебіті була різною: номер «Вістей» коштував 20 коп., «Летичівських вістей» - 1 крб, «Українського голосу» - 80 коп, «Нового життя» - 30 коп, «Подільщина» - 60 коп (у серпні 1942 році - 1,50 крб).⁵⁹

Тематика газет формувалась відповідно до вимог окупаційної влади і яка обов'язково повинна була містити новини політичного та військового змісту, також в газетах мали міститися передруки з німецьких газет та журналів. Та на сторінках газет вносились офіційні повідомлення від влади та публікації пропагандистського характеру.

Ще одним важливим аспектом культурно-духовного життя України, який привертав особливу увагу окупаційної влади це було питання церкви та релігійних громад. З початком окупації німці чи не вперше стикнулися з православною церквою. І їх відношення до православного населення відповідало їхнім політичним догмам, згідно з якими церква повинна була обслуговувати ідеологію нацистів. Нацисти вірили, що православний народ мав цілковито підкоритися окупантам. Управління расової політики розробило документ «Про поводження з особами не арійської національності на Сході». У ньому говорилося, що окупація німцями цих земель та підкорення місцевого населення є божою заповіддю. Тобто нацисти не забороняли церкву, а підкорювали її з метою використання її, як важеля впливу на населення.

Оскільки населення Волині не пройшло повної радянської то його повернення відбувалося найлегше. За два перших роки комуністичний режим не зміг повністю викоринити в населення віру в Бога. Місцеві органи влади на шпальтах газет висвітлювали процес цього відродження: «З приходом визвольного німецького війська відновились і церква. Величезні натовпи людей, яких ми бачимо біля церкви у кожен неділю та свято, яскраво

⁵⁹ Олійник Ю. В. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність (1941-1944 рр.) Кам'янець-Подільський. С. 355

характеризують той надзвичайний великий потяг до релігії, що вибухнув, як полум'я, придушуваний безбожниками».⁶⁰

За роки радянської влади майже усі церкви були перетворені на склади, конюшні. За роки окупації тільки у східній частині генеральної округи під церковні споруди віруючі пристосували 170 громадських приміщень, зокрема, 126 шкіл, 26 будинків культури та 18 лікарень. За споруди виникали конфлікти між релігійними громадами та органами окупаційної влади. Особливо гостро велася боротьба за приміщення сільських шкіл, що переважно розміщувалися у колишніх будинках священиків. Так, в Оринині православна та римокатолицька конфесії під церкву і костел пристосували місцеву школу та будинок культури.⁶¹ Під час відновлення церков місцеве населення почало повертати ікони, хрести, релігійну літературу, яку ховали від радянської влади.

На теренах генеральної округи відновили службу монастирі.⁶² Одним із перших розпочав працювати Головчинецький жіночий монастир, закритий радянською владою ще на початку 20-х років ХХ ст. Згодом були відкриті Городищенський, Сатанівський жіночі монастирі. В останньому перебувало 45 черниць та архімандрит. Усього на території України було відкрито 42 монастирі. Священики дбали про залучення до церкви підростаючого покоління. Так, для дітей Кам'янця-Подільського впродовж травня 1942 року працювала щоденна церковна дитяча школа. Місцеве духовенство практикувало хресні ходи, метою яких було прилучення населення до лона церкви. Наприклад, 13 серпня 1941 р. православна церква організувала хресний хід із Гусятина (Тернопільщина) до селища Чемерівці (Кам'янецького гебіту). Відроджувалося паломництво до Почаївської Лаври. На свято Іова Почаївського, яке православна церква відзначає щорічно 10 вересня, прийшло понад 30 тис. прочан із Правобережної України. Подібні заходи нацисти використовували для своїх цілей - на стінах храму з'являлися портрети А.

⁶⁰ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній округі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 165

⁶¹ Олійник Ю. В. Православні конфесії генеральної округи «Волинь-Поділля»: дилема розвитку та спроба об'єднання. Вінниця, 2001. С. 268.

⁶² Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Киев 1977. С. 263.

Гітлера та різні пропагандистські плакати. Учасникам роздавали прапорці з німецькою свастикою.⁶³

Масовим було святкування релігійних свят. Так, у 1942 році водохрещенська відправа у м. Кам'янці-Подільському зібрала населення з сіл в радіусі 15 км. «Старий Кам'янець, - писала окупаційна преса, - не пам'ятає такої великої картини... Всі скелі над Смотричем вкрили люди, біля високого висіченого з льоду хреста, прикрашеного зеленню й квітами, святили воду».⁶⁴

Проте, попри ці приклади відродженню церкви довелося стикнутись з низкою проблем: перше, цивільна влада заборонила у селах богослужіння в будні дні; друге, влада змушувала священиків брати участь у сільськогосподарських роботах; третє, часто віруючі боялися йти до церкви, щоб не потрапити до Німеччини; четверте, частина віруючих, прогножуючи повернення радянських порядків і репресій, утримувалася відвідувань церкви і по-п'яте, не всі священики користувалися авторитетом у парафіян, окремі з них були німецькими агентами.

Також, на відродження церкви впливало матеріальне становище. Релігійне відродження стримувало також погане матеріальне становище священнослужителів. Церковні землі привернули увагу місцевої влади, яка була не проти привласнити ці землі собі. На місцях не виконувалася постанова про забезпечення прожитковим мінімумом церковників. З часом у деяких гебітах окупаційна влада дозволила оренду церковних земель за ренту 80-200 кг зерна з 1 га. Було прийнято не менш важливе рішення про утримання священиків парафіянами. Утім не на користь церкви було обкладання її податком. Відповідно до інструкцій, він стягався через тиждень після надходження податкових повідомлень. Так, лише одна Миньковецька православна громада в 1942 року повинна була сплатити податку з будівель та землі на суму 1323 крб.⁶⁵

⁶³ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 166

⁶⁴ Іваненко Н. Водохреща в Кам'янці-Подільському // Подолянин. 1942. 22 січ. С. 4.

⁶⁵ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 167

Ще одною ознакою православного відродження була поява різних громадських організацій та об'єднань, які мали свої власні плани на церкву. На теренах генеральної округи вплив на православ'я мали такі громадські осередки: група Варшавських православних священнослужителів на чолі з митрополитом Діонісієм (Валединським), Холмське угруповання архієпископа Іларіона (Огієнка), православний осередок Почаївської Лаври під керівництвом архієпископа Олексія, осередок православних священнослужителів та церковних діячів, який очолював єпископ Полікарп.⁶⁶

Так історично склалося, що православна церква Західної України в міжвоєнний період підпорядковувалась митрополиту Діонісію. Членами Польської автокефальної православної церкви були 7 архієреїв, два з них були архімандритами Почаївської Лаври. Після приєднання Західної України до складу СРСР більшість православних єпископів дали урочисту обітницю місцезблостителю патріаршого престолу митрополиту Московському і Коломненському Сергію (Староградському).

З початком окупації України митрополит Діонісій розпочав піклуватися про організацію церковного життя на окупованій Україні. Він намагався підпорядкувати українських архієреїв своїй юрисдикції. У разі їх повернення, церковна влада в Україні стала б автокефальною і цілком незалежною від Московської патріархії. Єднання зі східними православними церквами відбувалося б через Варшавську митрополію.

Водночас, Архієпископ Холмський Іларіон вбачав українську православну церкву незалежною від Московської та Варшавської митрополій. Він пропонував поступово викорінювати з церковного життя промосковський церковний устрій. Його програма передбачала участь церкви в житті мирян. Єпископ Полікарп та його оточення бачило українську церкву автокефальною. Її долю повинен був вирішити Всеукраїнський православний собор, до проведення якого церква переходила під юрисдикцію митрополита Діонісія.

⁶⁶ Там само. С. 168.

Свої погляди на будівництво церковного життя мало також і Почаївське угруповання. Його представники вважали, що автокефалію православної церкви проголосить Всеукраїнський церковний собор з одного боку та Московська патріархія - з іншого.

З часом священики згуртувалися навколо двох центрів: одні підтримували єпископа Полікарпа, а інші - архієпископа Олексія, якого підтримував архієпископ Іларіон. Розколу православ'я передувало звернення священиків та громадських діячів Волині до митрополита автокефальної православної церкви в Польщі, Діонісія, з проханням поширити юрисдикцію церкви, яку він очолював, на Надніпрянську Україну. 11 серпня 1941 року Діонісій взяв церковну владу в Україні у своє підпорядкування і утворив на приєднаній території 4 єпархії автокефальної церкви: Поліську, Кременецьку, Луцьку та Житомирську. Він також висвятив єпископа Полікарпа в сан архієпископа з титулом «Луцький і Ковельський». Архієпископ Поліський і Пінський Олександр та архієпископ Луцький Полікарп у лютому 1942 році висвятили в сан єпископів Никанора (Абрамовича) та Ігоря (Губу). Активність митрополита Варшавського Діонісія призвела до скликання опозиційними священиками 18 серпня 1941 р. собору єпископів Православної церкви у Почаївській Лаврі. Собор під головуванням архієпископа Олексія, членів собору архієпископа Симона та єпископів Пантелеймона і Веніаміна прийняв постанову про неможливість самовільного переходу до автокефалії без вирішення цієї проблеми на помісному соборі Української православної церкви. На заваді до переходу були документи про підпорядкування Московській патріархії.⁶⁷

Тому українська церква до помісного собору повинна залишатися в підпорядкуванні Московської патріархії, з наданими їй правами автономії. Собор у Почаєві анулював екзархат у Західній Україні і Білорусії, оскільки митрополит Миколай покинув, підпорядкований йому екзархат, Волинську

⁶⁷ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 169.

єпархію та священно-архімандритство в Почаївській Лавр⁶⁸і «...у часи великої небезпеки, втративши свої вповноваження як по екзархату, так і по єпархії і лаврі». Учаснику собору вирішили надати ієрарху Української православної церкви, архієпископу Олексію чин митрополита. На собор був також запрошений і Полікарп, але він на нього не прибув. Рішення Почаївського собору викликало негативну реакцію митрополита Діонісія і це призвело до введення ним на окупованій території України посади «тимчасового адміністратора». Ним став архієпископ Луцький та Ковельський Полікарп (Сікорський).

Таким чином, протистояння між двома групами духовних діячів, які різні думки щодо розвитку церковно-релігійного життя в Україні, спричинило до створення двох незалежних православних конфесій: Автономної православної церкви (АПЦ) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Автономну православну церкву з центром у Кременці очолив митрополит Олексій. Церква перебувала під юрисдикцією Московської патріархії. Священники та віруючі називали її по-різному: «українська православна церква», «православна українська церква», «православна церква на Україні», «православна автономна церква на Україні» тощо. Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) очолив тимчасовий адміністратор - архієпископ Полікарп.

Така взаємна конфронтація між представниками двох груп призвела до розбрату та хаосу в середині духовно – культурного життя. І це спростило завдання для німців втрутитись у церковне життя округи. Саме через це протистояння духовні діячі не помічали поступового вторгнення окупантів в церковне життя. І це безумовно не можна вважати випадковістю. Адже, німці свідомо дозволили цьому розколу поглибитись.

Вищим органом церкви став собор єпископів і тимчасовий адміністратор. До його складу входили представники духовенства та церковно-громадських об'єднань. УАПЦ мала таку структуру: єпархії поділялися на округи

⁶⁸ Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної влади адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. // Укр. іст. журнал 2004. № 3. С. 94.

(благочинія), на чолі яких стояли призначені єпископом благочинні. Вони відповідали за налагодження духовно-релігійного життя. Найнижчою структурною одиницею були парафії. Їх очолювали настоятелі, які керували парафіяльними справами спільно з членами кліру, церковними старостами та парафіяльною радою. В огляді стану справ у рейхскомісаріаті «Україна» за 1942 р. щодо релігійного життя нацисти зазначали: «Автономна православна церква з німецькою допомогою визнає головною духовною інстанцією Московського патріарха Сергія та управляється екзархом, архієпископом Олексієм». Юридично церковний розкол окупаційна влада закріпила 4 травня 1942 р. Того ж дня рейхскомісар «України» Е. Кох зібрав представників двох православних церков. У присутності референта з релігійних справ Майнке окупаційна влада визнала, що в Українській православній церкві існує два напрямки. Керівництво рейхскомісаріату запевнило делегатів у пасивності щодо канонічних суперечок між церквами.⁶⁹

Духовенство генеральної округи цивільна влада залучала до святкування нацистських свят. Так, Кам'янець-Подільський єпископат на чолі з Дамаскіним брав участь у святкуванні дня народження А. Гітлера. Преосвященний Дамаскін відслужив молебень і виголосив проповідь такого змісту: «Саме боже проведення послало А. Гітлера, щоб він визволив християнський світ від загрози панування сатани. Така людина, як А. Гітлер, родиться раз на тисячоліття».⁷⁰

Священики УАПЦ брали активну участь у житті суспільства через створення церковних рад, що діяли при єпископатах і на районному рівні. До їх складу входили відомі громадські діячі, правозахисники, вчені тощо. До складу церковної ради, яка діяла при Ковельському та Луцькому архієпископові, входив староста міста Луцька, працівники управи та професор В. Федоренко. На засіданнях вирішували різні питання - організаційні, а також духовного та культурного життя краю. Діяльність цих інституцій заважала нацистам чинити

⁶⁹ Павлюк К. Українське духовенство «Просвіті» Подолянин. 1942. 10 трав. С. 4.

⁷⁰ Святкування уродин фірера в Кам'янці Подолянин 1942. 23 квіт. С. 4

злочини на культурному поприщі. Тому з січня 1942 р. гебітскомісари почали закривати церковні ради на рівні районів. Першою під заборону потрапила Кременецька церковна рада. Місцевий гебітскомісар розпорядився заарештовувати людей, які відмовлялися виконувати його розпорядження. Діяльність рад остаточно завмерла 23 серпня 1942 р. із закриттям центральної Волинської церковної ради в Луцьку.⁷¹

Масове відновлення культових споруд призвело до появи проблеми забезпечення священиками як АПЦ, так і УАПЦ. Так, у м. Луцьку знайшлося всього 5 священиків (з них 4 автокефалісти та один з АПЦ). Керівництво обох церков вирішувало цю проблему шляхом створення короткотермінових пасторських курсів. УАПЦ відкрила шестимісячні курси у Луцьку, що діяли в будівлі кафедрального собору Святої Трійці. Лекторами були владика Полікарп, настоятель кафедрального собору отець С. Грушко та інші священики.⁷²

Керівництво АПЦ аналогічні курси відкрило в Кам'янці-Подільському, а 15 квітня 1943 р. відбувся перший випуск курсів. Із 25-ти слухачів 2-х висвятили в священики, 7 - у диякони, 16 підготували до рукопокладення. Керівництво обох гілок православної церкви було втягнуте окупаційною владою в ідеологічну кампанію проти СРСР та війну одна з одною. Так, 24 січня 1942 р. адміністратор УАПЦ Полікарп мав офіційну зустріч із заступником рейхскомісара Е. Коха, на якій архієпископ запевнив окупаційну владу в лояльності та готовності до співпраці. Він же через пресу звернувся до жителів округи зголоситися до праці в Німеччині. Вже 25 лютого 1942 р. на розмову до заступника рейхскомісара запросили митрополита Олексія. В ході зустрічі Його преосвященство запевнив гітлерівців, що ще більше буде сприяти «...існуючій вже тепер добровільній співпраці українського народу у виконанні великих завдань сучасності»⁷³.

⁷¹ Хроніка Волинь 1941. 11 груд. С. 4.

⁷² Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині ХХ ст. Луцьк. 2002. С.86.

⁷³ Прийняття архієпископа Олексія Подолянин. 1942. 6 берез. С. 4

Митрополит також розповсюдив відозву, в якій засудив антифашистський виступ в англomовних часописах Московського митрополита Сергія. Він проголошував, що «з приходом німецьких військ на наші землі знову привнесено в повній мірі гноблену більшовиками свободу віри і церкви..." Православна церква в Україні тішиться нині, під німецькою охороною, свободою і підтримкою, яких вона потребує для сповнення Божих цілей, і хто б не виступав з іншими твердженнями, йому не вдасться цієї справи порушити»⁷⁴.

Отож, полеміка між екзархами двох церков пішла на шкоду всій православній церкві. Адже, конфронтація супроводжувалася наклепами та цинізмом. Все сказане в пориві гніву та захисту своєї правди тут же підхоплювалося пресою і поширювалося серед населення. Розкол православної церкви поділився на дві гілки, що негативно позначилося на кількості парафій обох церков. За даними німецького дослідника К. Беркгофа у 1942 р. на території Поділля діяло приблизно п'ятсот парафій АПЦ. Так, до осені 1943 р. їх кількість зменшилась на двіті п'ятдесят, тобто на половину. Кількість парафій АПЦ на Волині становила: у Ківерцівському районі - дев'ять, Колківському - тринадцять, Луцькому - тринадцять, в місті Луцьку - дванадцять, Оликському - вісім, Піддубцівському - сім, Рощицькому - дванадцять, Торчинському – десять. У Рівненсько-Кременецькій єпархії в 1943 р. діяли сто сімдесят чотири парафії, з них у Рівненському районі - дев'яносто, у Дубненському - тридцять один, у Кременецькому - шістнадцять, у Ізяславському - двадцять шість, у Антонінському - дев'ять, у Костопільському і Шепетівському по одному. А У підпорядкуванні УАПЦ в районі Луцька та Ковеля в 1943 р. перебувало чотириста парафій. У районі Кременця та Рівного в жовтні 1943 р. зазначеній церкві належало двісті двадцять парафій. Однак до кінця року їх залишилося всього вісімдесят. До УАПЦ в 1943 р. перейшли Дерманський та Білявський монастирі.⁷⁵

⁷⁴ Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної влади адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. Укр. іст. журнал. 2004. № 3. С. 99

⁷⁵ Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації Укр. іст. журн. 2005. № 3. С. 27.

За підрахунками дослідників, кількість парафій автономної та автокефальної церков в рейхскомісаріаті «Україна» складала 4,5 тис., на кожних 3750 мешканців припадала одна церква.⁷⁶

Влітку 1942 року німецька влада почала активно втручатися в церковний устрій. Гебітскомісари на власний розсуд дозволяли або забороняли святкування релігійних свят. Відзначалися офіційні церковні свята. За самовільну релігійну відправу чи відвідування церкви під час робочих днів накладалися грошові штрафи та арешти. Так, Шепетівський гебітскомісар порушників карав штрафом у розмірі 1 тис. крбованців, або тюремним ув'язненням терміном до шести тижнів.⁷⁷

У міру погіршення економічної та політичної ситуації релігійні відправи по неділях гебітскомісари наказували завершувати до 8 години ранку або розпочинати з 6 години вечора. Винятків окупанти не робили як для простих парафіян, так і для священників. Так, на свято Успіння Божої Матері, що було в багатьох селах храмовим святом, зондерфюрери зі зброєю в руках виганяли людей із церковних приміщень, а священникам наказували закривати двері за ними. Принизили окупанти і митрополита УАПЦ Полікарпа. На день святих Петра і Павла, 12 липня 1942 року, він поїхав у село Піддубці Луцького повіту на церковний відпуст, однак захід не відбувся, бо місцевий зондерфюрер заборонив богослужіння. Скарги на безчинства гебітскомісарів і зондерфюрерів у рейхскомісаріаті «Україна» залишалися без відповідей. Обидві церкви до набуття сили обмежувальних законів були вже остаточно сформовані. Ієрархія Автономної православної церкви складалася з 16 архієреїв, з них - митрополита Олексія, 3 архієпископів - Антонія, Симона та Пателеймона та 12 єпископів, які 174 очолювали єпархії. У Подільському регіоні АПЦ розбудовував єпископ Дамаскін. Для втілення в життя задуму автономії Кам'янець-Подільської єпархії

⁷⁶ Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації Укр. іст. журн. 2005. № 3. С. 27.

⁷⁷ Хроніка Нова Шепетівщина. 1942. 18 лют. С. 4

в складі АПЦ, він звернувся з відповідним проханням до генерал-комісара. Дізнавшись про це, митрополит Олексій дав свою згоду.⁷⁸

Насправді ж німці обстоювали насильницький поділ церков, примусову зміну вірування населення та заборону на об'єднання роз'єднаних церков. Політичні міркування вищих чиновників рейху щодо релігійної ситуації в Україні знайшли відображення в розпорядженнях А. Розенберга. 13 травня 1942 р. він підписав документ, що передбачав кардинальні зміни у діяльності православної церкви: перше, заборону релігійним громадам займатися політикою; друге, поділ релігійних груп за національними та територіальними ознаками; третє, невтручання релігійних громад у діяльність окупаційної влади; четверте, обмеження діяльності Російської православної церкви, як ідеологічно ворожої.

Рейскомісару надавалося право ліквідувати релігійні конфесії у тому випадку, коли їх діяльність виходила за межі церкви. Виконуючи розпорядження А. Розенберга, заступник Е. Коха, Даргель, з 1 жовтня 1942 р. обмежив вплив церков на підконтрольній території. У кожному генеральному окрузі планували створити церковну одиницю на чолі з єпископом, який підпорядковувався генерал-комісару. Втілювати зміни в діяльність церкви нацисти розпочали на початку 1943 року. 11 січня 1943 р. адміністратора УАПЦ було запрошено до генерал-комісара у Луцьк, де його заступник Ландрат дав усне розпорядження рейскомісара Е. Коха про нову організацію німецькою владою устрою православної церкви. Діяльність митрополита була обмежена генеральним комісаріатом «Волинь-Поділля». Наступного дня така ж процедура очікувала митрополита АПЦ Олексія.

Таким чином, митрополити Полікарп та Олексій були поставлені окупаційною владою в один ряд з іншими єпископами. Кожен православний єпископ персонально відповідав за свої справи перед генерал-комісаром. Нацистами були розпущені також синоди обох церков. Право на висвяту, призначення та покарання священиків отримали генерал-комісари. Після

⁷⁸ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 174

вбивства вояками ОУН (м), 7 травня 1943 р., глави АПЦ митрополита Олексія Громадського, «старшим єпископом» зібрання архієреїв, що відбулося 6 червня 1943 р. у Свято-Воскресенському соборі м. Ковеля, обрало Дамаскіна. Фактично автокефальна та автономна церкви були поділені на 6 юрисдикцій, унаслідок чого рейхскомісаріат «Україна» отримав дванадцять православних церков.

Українська автокефальна церква в генеральній окрузі до одержання рокових розпоряджень, виглядала таким чином: очолював її архієпископ Полікарп. Він також керував Луцько-Ковельською єпархією. Вікарій Полікарпа - єпископ Платон 25 серпня 1942 р. був призначений керуючим Рівненсько-Кременецькою єпархією з титулом єпископа Рівненського. Другим вікарієм на Волині став єпископ В. Лубенський. Він опікувався чеськими православними парафіями УАПЦ. О. Поліський керував Поліською єпархією. Всього до складу церкви у вересні 1942 р. входило 15 архієреїв. Грубе втручання окупаційної влади в організацію релігійного життя православних церков викликало спротив духовенства. Ієрархи православних церков почали усвідомлювати безперспективність розколу, з якого вдало скористалися нацисти.

3 травня 1942 р. на рівні глав церков розпочинається листування, в якому йшлося про їх об'єднання. Зокрема, 29 червня 1942 р. митрополит Олексій у листі на ім'я митрополита Полікарпа писав, що обидві церкви витримали іспит на «українця», і пропонував припинити поділ на «українців» та «москалів». Він закликав кожну сторону показати, що українці вміють не тільки сваритися, але і жити в злагоді. Питання об'єднання двох церков активно обговорювало духовенство УАПЦ, на скликаному 4 жовтня 1942 р. соборі єпископів у Луцьку. Однак через заборону окупаційною владою він відбувся нелегально. Члени комісії розробили засади цього процесу і передали голові АПЦ митрополиту Олексію через делегацію, яка прибула до Почаївської Лаври. 8 жовтня митрополит Олексій та єпископи собору УАПЦ, які були на переговорах, підписали «Акт про єднання», що передбачав утворення єдиної Української автокефальної церкви, яку очолить Полікарп або Діонісій. 12

жовтня повідомлення про церковне об'єднання було надіслане в канцелярію рейхскомісаріату «Україна», а через 6 днів у кафедральному соборі м. Луцька урочисто оголосили «Акт поєднання» та відправили молебень.

Утім реально досягти об'єднання не вдалося. Група єпископів на чолі з Пантелеймоном вимагала від свого керівника відкликати підпис. Митрополит через конфлікт із архієреями змушений був заявити, що канонічне рішення та оформлення об'єднання можливе по закінченню війни. Самовільні дії духовенства церков щодо об'єднання викликали невдоволення окупаційної влади. Воно проявилось в арешті учасника делегації УАПЦ до митрополита Олексія єпископа Мстислава.

Із зростанням руху Опору нацисти активізували тиск на духовенство, якому відводилася роль вихователя у формуванні лояльного ставлення населення до влади. Генеральний комісар та його сановники звинувачували священників обох церков за підтримку руху Опору, переховування по церквах зброї, поранених партизанів, надання можливості радянським партизанам і бійцям УПА, використовувати культові споруди для підготовки терористичних актів. Однак у більшості випадків під репресії потрапляло духовенство УАПЦ, яке не йшло на співпрацю з нацистами. Церква і священники все більше ставали мішенню терористичних актів з боку нацистів. У 1943 р. на Волині і Поліссі вони спалили церкви в селах Дубенського (Малин, Велика Городниця, Мала Городниця), Костопільського (Деражне, Губків, Бистричі), Луцького (Лаврів) районів, а в містечку Ківерці закатували разом із сім'єю священника Вітовського. У 1943 році гестапівці замучили священників М. Малюжинського і В. Мисечко, а їх колегу М. Пижевича у Старому Селі Столинського району розстріляли разом із родиною. За сприяння бійцям УПА гітлерівці знищили ченців Милецького монастиря.

Чинили репресії, але вже проти священників АПЦ, підрозділи УПА. Так, упродовж літа 1943 р. ними вбито 27 священників та страчено єпископа Володимиро-Волинської єпархії Мануїла (Тарновського). За допомогу підрозділам УПА від рук радянських партизанів загинули священники - Ф.

Зінкевич (с. Пульмо Любомльського району), Ю. Іваницький (с. Півча Здолбунівського), А. Іващенко (с. Борова Столинського) районів. Знищували православних священиків і польські збройні формування. Від їх рук загинули священики О. Кадій, П. Швайка, П. Огризко, О. Бобер, С. Захарчук та інші.⁷⁹

На території генеральної округи, крім православних церков, діяла також греко-католицька церква. Її священики, скориставшись обмеженою кількістю православного духовенства, на початку 1942 році захопили в АПЦ храми у Сатанівському (села Іванчинці, Голинищево, Летава, Почапінці); Чемеровецькому (села Кугаївці, Юрківці, Ямпольчик, Смотрич, Завадівка) і Орининському районах.

Окупаційна влада вороже ставилася до греко-католицьких і римо-католицьких священиків. Їх вважали передовою сторожею Ватикану. Гітлерівці контролювали переміщення священиків цих конфесій по території генеральної округи. Поширенню уніатства сприяла релігійна недосвідченість населення, що відрізняло священиків лише по церковній уніформі. За даними історика М. Коваля, в окупованій Україні діяли 2326 парафій греко-католицької церкви. Зокрема, у східних гебітах генеральної округи діючими були 40 каплиць та костелів. За даними окупаційної преси лише у Кам'янець-Подільському районі нараховувалось 4890 католиків. Після відновлення радянської влади на території Кам'янець-Подільської області з'ясувалося, що нацисти закатували 17 ксьондзів.⁸⁰

Цікавим фактом є те, що поряд із православною і католицькою церковними забудовами, проповідували в регіоні баптиські і євангелістські місіонери. А ось гітлерівці не перешкоджали їх діяльності, так, як вважали їх пацифістами. Так, євангелістська церква знайшла своїх прихильників, у Шепетівському окрузі. Тут у 1942 році, місіонери церкви створили тридцять дві парафії, тобто, у Шепетівському районі було одинадцять громад, у Полонському вісім, у Славутському їх було шість, а у Берездівському - 7109.

⁷⁹ Рожко В. Є. Українські православні святі історичної Волині ХХ ст. Луцьк. 2002. С. 144.

⁸⁰ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. С. 178.

Так, кількість віруючих у парафіях була невеликою. Ось наприклад, у Шепетівському регіоні нараховувалося двісті дев'ятнадцять осіб, у Полонському сто дев'яносто дев'ять, у Славутському - п'ятдесят сім, у Берездівському - вісімдесят п'ять.

А ось діяли євангелістські громади також у Кам'янець-Подільському районі. Адже тут, згідно перепису, числилося двісті двадцять вісім євангелістів. Де троє осіб вважали себе сектантами та двадцять вісім баптистами.⁸¹

Так, з перших днів окупації керівники місцевих комендатур зачиняли єврейські молитовні будинки та забороняли євреям проводити будь-які релігійні відправи. А вже наприкінці липня 1941 року, нацисти позакривали всі єврейські синагоги, які були на Волині. А ось майно і церковне начиння закритих синагог, переходили в розпорядження самої місцевої влади. Так, з Луцьких синагог забрали чотирнадцять срібних підсвічників і три золотих персні. А ось керівництво Устилугської районної управи, виконуючи розпорядження окупаційної влади, розпорядилося аби з тринадцяти молитовних єврейських будинків два зруйнували повністю, 1 частково. Подібна ситуація спостерігалася в інших районах і гебітах Волині та Поділля. Також на єврейське населення накладались контрибуції, які витрачалися на покращення міст. Так, у Славутській райуправі була видана так постанова: «Для приведення м. Аннопіля в належний стан, ліквідації наслідків руйнування та пуску підприємств Районова Управа постановляє: 1. Накласти на жидівське населення м. Аннопіля контрибуцію в розмірі 80.000 карб. 2. Накладену контрибуцію здати до Управи в термін до 15 Вересня. 3. Контрибуцію мусять зібрати та здати до Управи жидівський комітет на якого покладається вся відповідальність за здачу повної суми контрибуції в визначений термін.»⁸²

Отож, нацисти приклали сили відродженню релігійного життя в генеральній окрузі «Волинь-Поділля». Так, у порівнянні з дорадянським часом воно так і не набрало масовості.

⁸¹ Там само С.178.

⁸² Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941-1943 рр. зб. док. і мат. Київ; Хмельницький, 2014. С. 69

У самих західних гебітах такий процес проходив набагато активніше, аніж у східних. А ось вже різновекторність поглядів на перспективу активного розвитку православ'я в Україні призвело до того, що утворилося дві гілки православної церкви, тобто УАПЦ і АПЦ. Сам поділ православної церкви вміло використовувала окупаційна влада, яка підпорядкувала її своєму впливу. Із православ'ям у генеральному окрузі діяли греко-католицька, римо-католицька церкви, та протестантські течії. Так, гітлерівці використовували церкву в ролі активного чинника та зміцнення окупаційного режиму. А ось священиків, що підтримували рух Опору, нацисти знищували. З таких же причин вони спалювали і церкви. Так, рух за релігійне відродження став можливим тільки тому, що самі ж нацисти спробували використати церковні конфесії для неабиякого досягнення колоніальних планів.

Так, культурне відродження на окупованій території мало позитивне значення для всіх українців, але тривало не довго. Самі ж місцеві діячі культури та освіти ніяк не розуміли, що така нацистська влада має на меті використати цю галузь для контролю населення. А ось заклади освіти були реформовані по німецькому зразку і готували дітей до майбутньої роботи у Німеччині.

Самі ж театри та кінотеатри розглядалися як засоби пропаганди. Така діяльність проходила під суворим контролем нацистів і цензурою. Таж сама участь очікувала православну церкву та ЗМІ. І тут сподівання українців не справдилися.

Адже, ставлення окупантів до православних церков та різних релігійних інституцій можна описати як варварське та нелюдське. Також, гітлерівці вдало використовували розкол української церкви на дві гілки для встановлення над нею контролю. Таким чином, українське духовне відродження стало можливим на українських землях тільки тому, що нацистам потрібний був важель впливу на населення і необхідність зберігати населення розділеним між собою.

Висновки.

Отож, підводячи підсумки потрібно наголосити, що для керівництва округою гітлерівці створили адміністративну основу, що передбачала роботу німецьких цивільних органів влади, яким належала законодавчо-розпорядча ініціатива, та української допоміжної адміністрації, на яку покладалися виконавчі функції. Діяльність органів окупаційної влади була б неможливою без залучення до праці у них поневолених українців. Однак, втілюючи на практиці расову теорію про зверхність арійців, місцеве населення могло

працювати в німецьких органах влади лише на другорядних посадах. Навіть посідаючи керівні посади в органах української допоміжної адміністрації нацисти поводитися з ними як з людьми нижчого ґатунку, а не як рівня арійцям.

Через окупаційний режим в окрузі зародився колабораціонізм який практикувався в широкому діапазоні: побутовому, військовому, економічному, культурному, адміністративному, індивідуально-політичному.

В економічній сфері німці дотримувались політики використання ресурсного потенціалу України на користь рейху. Одним із найефективніших методів економічного пограбування придуманим гітлерівцями було обкладання населення та підприємств різними видами податків, що з кожним днем окупації зростали в арифметичній прогресії. Населення сплачувало понад 20 різноманітних податків та контингентів. Особливим податком обкладалися мешканці гетто. Сподіваючись врятувати своє життя, вони віддавали катам останнє.

Однак передані цінності не рятували людей. Питання остаточних легальних форм Рейхскомісаріату Україна та правового статусу його мешканців Гітлер залишив неясними. Національні почування українців мали підтримуватись настільки, наскільки така політика ділила українців та росіян, усуваючи небезпеку спільного протинімецького фронту. Це були головні мотиви, наприклад, для введення в Рейхскомісаріаті Україна, поряд з німецькою урядовою мовою української з винятком російської; карбованця, замість рубля тощо.

Поза тим нацистська політика ослаблювала та сповільнювала ті потенційні чинники національної свідомості, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежності взагалі. Це виявлялося в обмеженні загальної освіти до чотирьох класів народної школи, скорочення вищих щаблів освіти до вузько спеціалізованих практичних фахів, придушення виявів культурної ініціативи українського населення, закриття наукових установ, бібліотек і музеїв та їх пограбування, зниження рівня преси (її видавали німці), театрів тощо.

Умови, які перетворили повсякденне життя на існування й умовність, сформували в особі місцевого населення непримиренного ворога нацистів, для умиротворення якого діяла масштабна карально-репресивна система. За декілька років окупації німці силою повністю і безповоротно змінили національну і соціальну структуру міст і сіл Волині, що формувалася протягом століть. Систематична ліквідація місцевого населення передбачалася расовою концепцією націонал-соціалізму.

Складовою репресивної політики німців на окупованій Волині були етнічні конфлікти, що активно розпалювалися окупантами. Найтрагічнішим з них був українсько-польський конфлікт. Систематично знищувалося нацистами єврейське населення. Це було пов'язано з тим, що німці розглядали євреїв як носіїв більшовизму, опору радянської влади і комуністичного режиму, а після розгортання на окупованій території партизанського руху – як ідейних натхненників останнього. Особливої таємниці з цього окупанти не робили.

Ослаблення населення з біологічного погляду велося виморенням голодом, обмеженням санітарно-медичної обслуги, нелюдською поведінкою з вивезеними до Німеччини українськими робітниками (приблизно 1,5 млн) і радянськими військовополоненими та масовими езекуціями різних груп населення за фактичну чи уявну підтримку руху опору.

Політика нацистів в соціальній та духовно-культурній сферах базувалась на принципі зверхності арійської раси. Саме тому в цих сферах використовувались різноманітні методи тиску на населення та пропаганда. Нацисти розглядали освіту як один із інструментів запровадження «нового порядку», покладаючи на неї завдання виховання відданих рейху «напівлюдей».

Список використаних джерел та літератури:

1. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації Український історичний журнал. 2005. 36 с.
2. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994. С. 56
3. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003. 115 с.
4. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1979 68 с/

5. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Вінніпег 1981. 326 с.
6. Ваврунчук М.П. Діяльність спецслужб фашистської Німеччини на території Кам'янець-Подільської області В 1941–1944 рр. 15 с.
7. Ветров І. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. Київ, 2000 143 с.
8. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети. Київ, 2001 С. 25
9. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях.- Луцьк: Вежа, 2000. 50 с.
10. Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941-1943 рр. зб. док. і мат. Київ-Хмельницький, 2014. 208 с.
11. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в Рейхскомісаріаті "Україна" 1941–1944. У світлі німецьких документів. Київ, 2008 с. 48-54
12. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. Львів, 1993 44 с.
13. Коваль М.В. Социалистическая экономика - важный источник победы Советского народа в Великой Отечественной войны. Київ, 1984. 48 с.
14. Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Україна крізь віки. Київ, 1999. Т. 12.
15. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. Київ, 1999. 22 с.
16. Ковальчук С. Ф. Підпілля та партизанський рух на Славутчині в боротьбі у визволенні України. Хмельницький, 2019 7 с.
17. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів, 1993. 313 с.
18. Лисенко О.Є. Окупаційний режим на Україні у 1941 - 1943 рр.: адміністративний аспект Київ, 2006. 872 с.
19. Наджафов Д.Г. Советско-германский пакт 1939 года и его исторические последствия Вопросы истории». 2006. № 12.
20. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1963 с. 94

21. Оголошення Український голос (Проскурів). 1941. 18 груд. 4.с
22. Олійник Ю.В. Православні конфесії генеральної округи «Волинь-Поділля»: дилема розвитку та спроба об'єднання. Вінниця 2001. 275 с.
23. Олійник Ю.В. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність (1941-1944 рр.) Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук, праць. Кам'янець-Подільський. 2006. Т. 6. 360 с.
24. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.)». Хмельницький, 2021. 314 с.
25. Остарбайтери. 500.000-ий українець до Райху Ковельські вісті. 1942. 20 серп.
26. Політична історія України. ХХ століття. Київ, 2003. Т. 6.
27. Прийняття архієпископа Олексія Подолянин. 1942. 6 берез.
28. Притуляк П.П. Остарбайтери з України на примусовій праці у третьому рейху-Дніпропетровськ, 2005. 263 с.
29. Пронин А.А. Советско-германские соглашения 1939 г.: Истоки и последствия. Екатеринбург, 1998.
30. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). Київ, 1997.
31. Рожко В.Є. Духовні православні освітні заклади Волині ХХ ст. Луцьк. 2002. 278 с.
32. Себта Т.М. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: Походження та сучасне бачення Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2010. Т. 19. Кн. 2, ч. 2.
33. Семиряга М.И. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва, 2000. 178 с.
34. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної влади адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. Укр. іст. жур. 2004. № 3. 111 с.
35. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Львів, 1997–2000. т. 1–4.

36. Хауляк М. У Розвиток підпільного та партизанського руху на Хмельниччині. 7 с.
37. Черняков Б. Окупаційна преса райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941—1943рр.) Київ. 2006. Вип. 31. 68 с.
38. Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambridge, 2004.
39. Littlejon D. The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German-occupied Europe 1940–1945. London, 1972
40. Watt D. Nazi Political Warfare: Persuasion and Subversion. В кн.: Carr W., Cecil R. & oth. Hitler's War Machine. New York, 1975
41. Windrow M., Burn J. The Waffen SS. London, 1995